

Branko Tošović (Grac)

Andrićevi ZNAKOVI ljudskih znakova

ZNAKOVI PORED PUTA predstavljaju složen, razgranat, osebujuć i neobičan kompleks razmišljanja o internaciji čovjeka, s jedne strane, i prostora, vremena, prirode, biljki, životinja i artefakata, s druge. Zbog obimne građe i ograničenja u obimu rada kao predmet za analizu izabrano je samo Andrićevo viđenje i tumačenje čovjeka i to: a) odnos ljudi prema okolnom svijetu; fenomen prolaznosti, kretanja, ponavljanja i ljepote; težina životne borbe i sudbine; suština ljudske civilizacije, b) čovjekova somatska priroda (tijelo, fiziološki procesi, uzrast, pol), c) pojave kao što je tišina, d) pozicija u prostoru.

0. U ZNAKOVIMA PORED PUTA Ivo Andrić se javlja kao umjetnik, književnik, mislilac, psiholog, logičar, estetičar, stilista i lingvista.

Kao umjetnika i književnika pisca interesuje umjetnički način mišljenja, opisivanja i pripovijedanja.

Kao mislilac on tumači individualnu i kolektivnu svijest, naslanjajući se na Kjerkegora, Seneku, Marka Aurelija... i stupajući u filozofsko-književnu interakciju sa Geteom, Kafkom, Dostojevskim.... Andrić uopštava, generalizuje, izdiže stvari na nivo univerzalija; njega interesuje ponavljanje i ciklično kretanje; on izražava optimizam, pesimizam i tragizam prostora u kome živi, stvarnosti i života. Andrićevi pogledi na svijet mogu se dovesti u vezu sa stoicizmom, egzistencijalizmom,¹ idealizmom, realizmom, nadrealizmom, logocentrizmom, evrocentrizmom, modernizmom i postmodernizmom. Njegova opsesija je prošlost, on se bavi sudarom svjetova, izražava odnos prema ratu i miru, potencira mudrost pripovijedanja.² Predmet razmišljanja³ je takođe identitet, nacija, religija, moral, ideologija.

Kao psiholog Andrić je anatom ljudske duše. On se bavi psihologijom (psihologizmom, psihologizacijom i psihologiziranjem) pojedinca, mase i kolektiva, psihološkim stanjem ljudi, psihologijom umjetničkog postupka, prostora i vremena, žene i muškarca, pravde i nepravde, patnje i mučenja, nevinosti i krivice, tjeskobe i neslobode, dobra i zla, ljubavi i mržnje, radosti i straha, sna i jave.

Andrić kao logičar razmatra istinu i laž, u njegovo vidno polje ulaze logički sudovi i koncepti, on gradi misao na argumentaciji, dokazivanju, zaključivanju,

¹ V. Korać 1981.

² O Andriću kao mudracu v. Radović 1981, a kao moralistu Jeremić 1981.

³ O Andrićevoj misli u ZNAKOVIMA PORED PUTA v. Stojadinović 2011.

dijeljenju, klasifikovanju, tumači logičke odnose (kompatibilnost, identičnost, ukrštanje, presijecanje, prožimanje, koordinaciju, subordinaciju, kontrarnost, kontradiktornost, atributivnost, predikativnost, simetričnost, tranzitivnost, refleksivnost...). U Andrićevim razmišljanjima ukršta se ekstencional i intencional, predmetno (denotativno, ekstencionalno) i pojmovno (smislaono, signifikativno, intencionalno). U tumačenjima preovladava čas konjunkcija, čas disjunkcija, jednom dolazi asercija, drugi put negacija, analiza se bazira na propoziciji, ali i na presupoziciji (apriornoj informaciji). U Andrićevom logičkom sklopu prepliću se predikativnost, modalnost, persuazivnost, referencijalnost i koreferencijalnost.

Andrić kao estetičar izražava estetski pogled na svijet, ima svoj estetski način osmišljavanja i slikanja svijeta, tumači estetske kategorije i estetske odnose, razmatra estetski znak, simbol i postupak, razvija estetiku naracije, interesuje ga prožimanje i ukrštanje umjetničkih perspektiva. Njegova promišljanja mogu se dovesti u vezi sa estetikom konstrukcije i dekonstrukcije.

U tumačenju lingvističke problematike posebno se zadržava na odnosu prema jeziku i stilu.

1. Najveći dio ZNAKOVA PORED PUTA posvećen je čovjeku (1.181 od 1.481 fragmenata)⁴. Andrić razmišlja o životu uopšte i njegovim pojedinim aspektima kao što je: svijet, postojanje, prolaznost, kretanje, ponavljanje, patnja, borba, životni put, ljudska civilizacija, sudbina, opservacija, ljepota.

2. Pisac smatra da čovjek može da živi dok ima snage *da se zavarava* i da tako podnosi misao o nesavršenstvu svijeta i nestalnosti odnosa u njemu; ali čim izgubi tu sposobnost, on nije više za život, teško ga podnosi, pa mu je bolje da ga što prije *na lep način* odbaci (hipotekst 337). Što duže živi, Andrić se sve više divi mnogostrukosti ljudskih sposobnosti (565). On izdvaja dvije polovine života: u prvoj čovjek želi i radi ono čega će se u drugoj stidjeti i odricati, a druga mu prođe u uzaludnim pokušajima da se popravi ili bar zataška ono što je radio u prvoj; sve se na kraju svodi na nulu, ostaje samo kajanje i stid (52). Dalje tvrdi da se ljudi lome i troše u borbi sa sitnicama, da u njoj i propadaju, što izaziva želju da čovjek nadraste samoga sebe, da stekne sposobnost kretanja u svim pravcima, da postane višestruk, drugim riječima da ne mora da bude uvijek samo ono što jeste, nego da umije i može da povremeno postaje i biva i ono što je nekad ranije bio, kao i ono što bi po svojoj snazi i vještini mogao da bude (423). Ali to polazi za rukom samo izuzetnim ljudima. O stvarima iz vlastitog života on je navikao da govori kao o tuđim i dalekim, a o cijelom životu kao o nečem što je prošlo ili što je samo moglo biti (58).

⁴ Brojke ukazuju na fragmente koji su sukcesivno bilježeni radi lakše analize (u štampanoj verziji ispred svakog od njih stoji samo zvjezdica). Citati su preuzimani iz Gralis-Korpusa, u koji je unesena verzija ZNAKOVA iz Andrićevih SABRANIH DELA objavljenih 1981 (v. Izvore).

Andrić ukazuje na varljivost svijeta i to od rađanja pa do smrti (260).⁵ Prividna ravnomjernost prirodnih pojava, po njegovom mišljenju, omogućuje čovjeku da kratko živi i još kraće zadovoljava nagone, stvara iluziju nekog predviđenog i ustaljenog reda. *A ceo taj naš svet, to je veliki časovnik koji nikad, ni prvog dana kad je prohodao, nije pravilno radio* (234).

Pisac ističe posljedice nepotrebnog prelaska iz duhovnog u materijalni svijet: kad čovjek predodređen za duhovni život i već posvećen u njega pređe u svijet isključivo spoljnog i materijalnog života, to je za duhovni svijet ogroman poremećaj sličan velikim geološkim kataklizmama, velika šteta za oba svijeta (duhovni i materijalni) i propast za samog čovjeka – jednostavno, paklena disharmonija takvog života (42). *Čovek lebdi i gine na mukama, kao između dva ispolinska žrvnja, između onoga što više nije i onoga što ne može i ne treba da postane* (42).

On intenzivno razmišlja o interakciji života i smrti. Ponekad zastane pitajući se da li je sam više okrenut životu ili smrti (212). U nekim prilikama dolazi na pomisao da čovjek nije samo smrtni i prolazan nego da nikad nije ni postojao (275). On vidi bezbrojna tijela oko sebe i pomišlja da su ona izložena i osuđena na život u kome treba, kao leš u zemlji, da istrule i nestanu (525). Jednom je došao na kraj varoši, sjeo na ledinu i dugo razmišljao o sebi i svojim godinama da bi zaključio da se *spasao od života* kao što se drugi spasavaju od opasnosti i smrti i da mu više ni život ni smrt ne mogu ništa. A to sublimira ovako: *I sad – život me nosi svim svojim silama strelovito napred, a smrt mi poravnava puteve* (614).

Po Andrićevom mišljenju većina ljudi ne zna i ne osjeća da život nema dna ni kraja i da u tom neznanju treba tražiti razlog velikih pogrešnih shvatanja i uzaludnih, vidljivih i nevidljivih katastrofa (76).

Čovjek se rađa, smatra Andrić, s ciljem da postane *pregršt bezimenog i dugog jada*, i kao takav nestane, ne znajući ni za čiju se slavu rađa ni za čiju porugu propada: *Blesne za trenutak u sudarima protivrečnosti od kojih je sastavljen, mine pored drugih ljudi, a ni pogledima ne mogu jedni drugima da kažu vaskoliki jad svojih sudbina* (543). A neshvatljiva ljudska istorija teče tako što jedni nestaju (u neznanju), a drugi dolaze.

Pisac se posebno osvrće na divljački način života, bez plana i predviđanja, bez svijesti o zajednici i poštovanja drugog čovjeka, što se proteže daleko i duboko u vremenu i prostoru: ne uređuju se kako treba sela i gradovi, ne organizuje čišćenje, ne predviđa nevrijeme, teško se i neprijatno živi, podnose nepotrebne patnje i odricanja, a sve se to, umjesto razmišljanja, dogovora i predviđanja, plaća na najskuplji način – cijenom života (622).

⁵ *Nepoznate i nadmoćne sile oko nas i u nama služe se nama, našom krvlju i svim našim snagama za svoje nama nepoznate ciljeve. I kad nas istroše i sažegu, ostavljaju nas kao praznu sasušenu mahunu na zemlji* (260).

Andrić vidi problem u tome kako da čovek ode iz života bez loma i bruke, kako da i neprimjetno napusti svoje mjesto kad nestane snage, izda vještina, pamćenje postane nesigurno, a oči još gledaju i misao radi (331).

On upoređuje život za artefaktima i prirodnim pojavama. Recimo, njemu se ponekad čini da se šarena dnevna stvarnost zanjiše kao tanka kulisa i mi sagledamo ono što se nalazi iza nje; od toga se zavrti u glavi, ponese laka nesvjestica, ali poslije ostaje dugo sjećanje na taj trenutak (409). Drugi put čini mu se da se čovjek nalazi na velikoj santi leda koja plovi *sivim okeanom pod bezimenim nebom* sve brže u nepoznatom pravcu, i sa svakim danom biva sve uža i tanja (323). Ponekad mu život jednih ljudi liči na vatru, a drugih na puža. Prvi će sagorjeti brzo i beskorisno (iza njih ostaće samo pepeo) ali će imati satisfakciju u tome da su bar bili vatra. A iza drugih ostaće samo balav trag, kao iza puža (215). Andrić ponekad razmišlja o životu u gradacijama: *Sa malo razuma, dosta napora i mnogo dobre volje, sve se u životu, na kraju krajeva, da nekako udesiti* (70). On postavlja sebi pitanje ko upravlja životom i konstatuje da nas život koristi, upravlja nama, i odbacuje nas kad više ne možemo da poslužimo nama nepoznatim ciljevima (380). *Posle toga, mi još „živimo“ neko vreme, ali samo po inerciji, krećući se sopstvenim pogonskim sredstvima, dok nas taj isti život ne skloni sa piste, kao smetnju svom živom saobraćaju* (380).

Pisac bi pristao da živi, ako bi baš morao, na sve: i među divljacima, i u vohoru revolucije, i u vrtlogu rata, ali jedno ne bi mogao prihvatiti – malograđanski život, koji ni u čemu ne pokazuje veličinu, ljepotu niti nudi radosti *jer je u njemu sve otrovano predrasudama i ukaljano računicom koja se uvlači do najskrovitijih dubina ljudskog života* (466).⁶

Prokletstvo egzistencije Andrić vidi u tome što je čovjek prisiljen da živi među ljudima koji mu nisu slični pa stoga mora stalno da daje više nego što može, ali mu to niko ne priznaje pa ostaje vječiti dužnik okoline i jedino ga smrt može osloboditi obaveze da se otkupljuje (469). U životu među ljudima nije toliko važno šta je čovjek po sebi, šta umije i zna, nego šta može i smije da kaže o sebi i o drugima (302).

Autor tvrdi da je netačna predstava o tome da gazimo po zemlji i stojimo u vazduhu kao nečem odvojenom – istina je da sa svim oko sebe sačinjavamo jedno more živih bića: *Mi ne živimo, nego mi smo život* (612).

On ukazuje i na nepredvidljivost života: *Eto šta je čovek! Kad ustane, ujutru, on ne zna, i ne sluti, šta će mu se toga dana desiti, niti kad legne, kakav će san usnuti. Ni toliko!* (145).

Andrić zna da razmišlja o životu (a) u čistim negacijama: *Ništa nije zbri-nuto ni utvrđeno, ništa jasno ni izvesno. Niko nije tačan. Svak je nepouzdan i sve je nesigurno, i ništa nije nemoguće* (494), (b) u obliku uopštavajuće marka-

⁶ O malograđanstvu kao temi u Andrićevom djelu v. Trifković 1981.

cije: sve što je dobilo ime i što se može označiti brojem ili znakom osuđeno je na *jalov život i patnju*, isključeno iz *opšte struje plodnog života* i postojanja (268) ili (c) prividnog nonsensa: *Zbog života odreći se života* (359).

U percipiranju i prihvatanju novina izdvaja on dvije faze: u prvoj pada u oči ono što je u suprotnosti sa postojećim navikama, ukusom i shvatanjima, što odbija i sa čim teško složiti, a u drugoj (tek kasnije) uočava se sve ono što je razumno i korisno i što tu novost čini opravdanom i neizbježnom (156).

Andrić kao mlad (oko 1914. godine) i *smrtno bolestan čovek* pravi sljedeću zabilješku: *Bez oprostaja se sa sveta odlazi*, a mnogo kasnije (1944) u *teškom trenutku* ne nalazi ništa drugo u sebi osim tih nekoliko riječi *bez pravog smisla i vidne veze sa životom* (86).

U organizaciji života, dobroj i lošoj, Andrić zapaža negativnu stranu: *Ko u ovom svetu ne ume da organizuje sam svoj život, nije vredan da živi, a ko ga sa uspehom organizuje, izgubi pri tome toliko snage i svežine da mu i ne vredi mnogo što živi* (61).

Po Andrićevom mišljenju prava priroda, vrijednost i cijena života određuje se, u osnovi, njegovim geografskim položajem, tj. odnosom čovjeka prema suncu i odnosom sunca prema njemu (442). *I to je računica nemilosrdna, a rezultati nepogrešno tačni.*

Život Andrić upoređuje sa polaganjem ispita i ističe da se svaki put to radi po dva puta: kod prvog polaganja može sreća da pomogne, da se progleda kroz prste, ali kod drugog – ničeg od svega toga (107). *Igra slučaja stane, a svi ljudi se pretvore u hladne, bezobzirne sudije ili neumoljive svedoke.* Za taj drugi, odlučujući i stvarni ispit trebalo bi da se spremaju pojedinci, društvene grupe i države, međutim, opijeni uspjehom, mi vjerujemo da nema pitanja na koje ne bismo mogli odgovoriti, ni ispita koji ne bismo položili; i tu čeka sve ono što je protiv nas – konstatuje Andrić.

Krajnji ishod svoga života daje u vrlo kratkoj formi: *Ja sam podlegao u životu, ali ja nisam pobeđen, nego nadigran* (59).

3. Andrić smatra da bi dobro bilo da postoje život i svijest poslije fizičke smrti jer bismo se, s vremena na vrijeme, mogli slatko nasmijati našim obzirima, brigama i strahovanjima i svemu onome što nas uznemiruje, muči i satire, *a kako, po svemu sudeći, takvog života nema i ne može ga biti – smejmo se sada* (410). On tvrdi da je beskorisno i apsurdno raditi na produženju života uvijek i po svaku cijenu, ali zato treba produžiti mladost ili bar snagu zrelih godina (122).

4. Na relaciji prošlost – sadašnjost – budućnost Andrić tvrdi da istinski postoje samo minuli životi i događaji, jer oni imaju sve svoje dimenzije i ne mogu slagati niti prevariti; oni ostaju takvi kakvi su, vjerni i jasni, nepromjenljivi i vječiti; *Ono što je prošlo za mene je, u stvari, jedino jasno i jedino – moje* (235). Za njega sve ono što je bilo kao da nikad nije postojalo, sve što je trebalo

da bude i što smo uzalud tražili sve je tu i tako je oduvijek bilo (610). Ono što smo htjeli, željeli, bilo je već prije naših pomisli i želja – ono nas je čekalo. *Postojali smo* (610). Što se tiče sadašnjosti, ona je puna nemira, nesporazuma, briga i kolebanja, a budućnost obiluje strepnjom i neizvjesnošću. On smatra da treba živjeti za budućnost, boriti se protiv onog što čovjek vidi i osjeća (226).⁷ Po njegovom mišljenju, fikcije dobijaju s vremenom obilježje realnosti (860).

Andrić smatra da je čovjek stalno u protivrječnosti sa svojim pravim bićem: on ne poznaje ni sebe ni svijet oko sebe, živi dvadeset, trideset godina, zalazi u četrdesete, a postupcima kao i riječima ne prestaje da izaziva nesporazume i sukobe, pa ostaje dužan svima a deficitaran prema sebi (343). Čovjek ne živi i ne radi zbog ljudi, nego mimo ljudi, često i protiv ljudi, a sve za ljude (311).

Andrić ukazuje na dvije vrste života – jedan je zamišljeni, a drugi stvarni (1226). On je imao viziju života *pravog, svetlog, čistog i mučnog* bez ičega mračnog i ružnog, život koji počinje sa blagoslovom i gubi se u visinama i gasi u svjetlosti.

Odnos između riječi i djela izražava metaforički:

Otišao sam. Iza mene je ostalo sve što su ljudi rekli, kao pramičak magle koji se gubi. A sve što su uradili, poneo sam na dlanu jedne ruke (229).

Za Andrića borba za opstanak, od rođenja do smrti, nije ništa drugo nego traženje spasa pa mu je bliska izreka iz Bosne *Taj nije spasen*, koju ovako komentariše: *U stvari, niko od nas živih nije spasen, nego se stalno i uporno spasavamo i spasu nadamo* (420). To ga podsjeća na noćnu leptiricu koja upadne u osvijetljenu prostoriju i odmah počne slijepo i nemilice da udara o zidove, vrata i prozore, nagoniski tražeći izlaz i spas.⁸ On sam sebe smatra jednim od onih koji čitav život traže izlaz (382).

⁷ U Sarajevu. Ložac Ćamil Kurtović, nekad partizan, živi sa ženom Šahom i dve kćeri učenice u malom stanu i sanja o boljem i većem. Kaže novinaru: – Kad god hoćemo da čujemo kako nam je dobro, mi navijemo radio. – I? – Nigdje nema salameta kao na radiju (316).

⁸ Motiv leptira Andrić unosi i u druga razmišljanja o životu, npr.: *Po stoti put moja se misao pita – kao što zalutao i zatvoren leptir po stoti put bije o staklo – šta je to što mi ne da da živim ni da se životu radujem* (403). Odgovor je ovakav:

To je kajanje zbog nečega što nismo mogli da ne učinimo, što možda nismo ni učinili, i strah od nečega što nikad ne dolazi i ne nastupa, a neprestano se primiče i preti.

To je nauk koji se nikad ne može dokraja shvatiti ni naučiti.

To je svršen čin sa kojim se ne mirimo.

To je nada, neodređena i bezizgledna nada, koja nas više muči i boli nego što nas teži i krepí, a koja nas nikad ne napušta. To je slika potpunog nesklada između nas onakvih kakvi jesmo i onog što živi u nama i što nas okružuje sa svih strana (403).

Pisac tvrdi da za svaki život, običan život običnog čovjeka, treba mnogo više napora, volje, strpljenja i odricanja nego što sam on u svojoj površnosti i lakomislenosti ikad sluti jer *čovjek nije cvijet da procveta, blesne na suncu i, srušivši svoje, opane i propadne* pa se pita kako odrediti i kazati jasno i tačno šta jeste. Odgovor je ovakav: *Čovjek je tamno i složeno biće koje živi dugo, opasno i strahovito dugo, iako se nama često čini da nije tako, a vezano je mnogim i raznovrsnim vezama sa svim oko sebe; njegove se godine prepliću među sobom, dopunjuju ili potiru; njegovi postupci, mnogobrojni, protivrečni, voljni i nevoljni, često slučajni ili nesvesni, imaju svoje dejstvo i dobivaju svoje ime; kao takvi, oni žive u njegovoj svesti, a po svojim posledicama u sudu i pamćenju drugih ljudi* (315). On zaključuje da je teško onome ko počne da živi i djeluje među ljudima ne osjećajući i ne uviđajući da je tako.

Za Andrića ne bi imalo smisla i ne bi bilo moguće postojati kad bi život bio onakav kakav na mahove izgleda, kad bi sve stvari bile samo ono što njihovo ime kazuje i ništa više (23). On tvrdi da su nevidljive i skrivene mogućnosti života bezbroj miliona puta veće od onih koje se vide na površini. Naše življenje, koje se nalazi u najprisnijoj vezi sa stvarnošću, i naši uzaludni pokušaji bježanja od nje i naše vraćanje njoj, smatra Andrić, sastavni su dio ljudske stvarnosti koja krije u sebi raznolike i bezbrojne mogućnosti (811). Andrić zaključuje da je sve pod upitnikom: svako od nas i gotovo u svakom trenutku (255).

Pisac tvrdi da niko ne zna šta je od onog što doživljujemo i zapažamo stvarno i stalno, a šta sporedno i prolazno, šta blijedi i nestaje zauvijek, a šta ostaje živo (941). Svijest o životu postaje jedina stvarnost samo onda kada po nuždi ostanemo sami sa sobom, napušteni od ljudi, iznevjereni od stvari koje smo voljeli ili kad nas izuzetni udarci sudbine bace na ivicu smrti.

Andriću nije glavno ko živi, koliko živi, pa čak ni kako živi – važan mu je jedino život sam (392). Njemu je bliska misao nekog Ć. S., koji ga je tješio: *Uvek je najbolje onako kako jeste* (1420).

Čovjek za Andrića ponekad preživljava takve teške stvari da sama činjenica da ih je prevazišao znači ne samo pobjedu i izbavljenje nego čudo (14).

U razmišljanja ponekad Andrić uvodi motiv umiranja u samome sebi: čovjeku se privida svijet oko njega, a u stvari on umire u sebi; taj osjećaj drži svega sekundu-dvije, da bi se opet, zajedno sa svim oko sebe, vratio u svagdašnjicu – svoj redovni život (503).

Pisac ističe defanzivni karakter podučavanja djece:

Nas su učili u detinjstvu kako se dočekuje i prima život i sve ono što on donosi i nameće, kako se čovek održava u tom životu, izbegavajući nemir duha i tela, i sve rizike i štete, kako se podnosi bolest i svako drugo zlo i, najzad, kako se dočekuje smrt kojom svaki život završava. Dakle, čitav jedan defanzivni sistem! (447).

Niko međutim, nastavlja on, nije učio kako se životu ide u susret, kako se hvataju i obuzdavaju njegove snage, kako se pomoću njih ide dalje i više. Učili su kako da se život preboli, a ozdravljenje nađe u smrti, a ne kako se borbom postaje jedno sa životom i kako se ljudski nestaje u njemu.

U odnosu na život običnih smrtnika, neujednačen, pun neizvesnosti i prepreka, Andrić izdvaja život velikih ljudi: *A kako su drugačiji pobjedonosno završeni životi velikih ljudi o kojima, kao o nedostižnim primerima, čitamo ili slušamo!* (384). Oni imaju sigurnu podlogu i podršku izvan sebe, tamo daleko u svijetu: *Vidi se da mogu u svakoj prilici pouzdano računati na pomoć otud, da imaju čvrste svedoke na koje se uvek slobodno mogu pozvati.* Pobjedonosni znak na kraju njihovog života je grob. Obični smrtnici ne usuđuju se ni da im zavide, a kamoli da se porede sa njima.

Andrića najveće ljudske tragedije i najteža stradanja ne mogu da dokraja pokolebaju u uvjerenju da je život vrijedan da se živi (267). Ali on duboko žali sve ono što je osuđeno da se rađa, da traje, dotrajava, njemu se zamrača moć rasuđivanja i snaga životnog nagona kad vidi ljude koji su nepovratno izgubili snagu i mogućnost da žive (*mrtvi su, a ostala im samo sposobnost da pate!*) *kako traju izvan života*, u dugom i strašnom očekivanju kraja.

On smatra da je za uspjeh potrebno mnogo, i to izražava vrlo slikovito:

Pre svega treba proći, po dubokoj tami, kroz blatnjavo selo i čopor nevezanih pasa u njemu. Pa posle toga – ako šta ostane od tebe – sačekati jutro, pojaviti se tamo negde među ljudima, ispavanim, ornim za borbu i razgovor, i – biti takav kakvi su i oni i, po mogućnosti, jači i bolji od njih (383).

Andrić tvrdi da živimo pod nametnutim uslovima sa ljudima koje nismo birali (278). Od nas se traži da sa strpljenjem, hrabrošću i nešto dostojanstva izdržimo i podnesemo drugi, teži i tamniji dio igre koja se zove život, pošto smo lakomo iskoristili onaj prvi njegov dio, svijetli i laki (299).

Bliskost sa suštinama iz realnosti izaziva kod Andrića na mahove misao o skoroj smrti: bezimeni morski talas dovodi u vezu sa morskim putevima u dalekoj prošlosti, žuti cvijet sa beskrajnošću rasta i plodenja, a najobičniju riječ u prolazu sa sudbinom cjelokupnog čovječanstva (276).

On ponekad upada u stanje koja se nalazi između života i smrti – niti je jedno, niti je drugo:

Više od dva meseca živeo sam – ako se tako može reći – životom mrtvaca čija smrt nije primećena i kojeg samo zbog toga nisu još sahranili. Probudjen mesečar koji još nije pustio jauk ni pao. Neožaljen pokojnik koji svoju smrt nosi u sebi kao stidnu tajnu (297).

5. Svijet koji ga okružuje Andrić promišlja na različite načine: (a) svijet ne postoji, a ono što vidimo oko sebe i što nazivamo svijetom u stvari su naše želje i nagoni te njima podsticane misli, osjećanja i postupci; kad se oni ugase, nestane i svijeta oko nas, a ostanemo još neko vrijeme koje se ne može zvati ži-

votom (579), (b) svijet je beskrajan, savršeno lijep a trajan, sav u skladu sa njegovim snagama i željama, ili njegovim odsustvom želja (573); samo postojanje po sebi znači sreću bez prekida, (c) svijet izgleda kao nedogledan mračan tjesnac (ne širi od iglenih ušiju) kroz koji valja proći ili pred njim *jadno propasti: A znam dobro da proći ne mogu, ali i da propasti ne smem* (573).

Ali za trenutak autor osjeti ne jedan, izdvojen, utisak svijeta, nego sveobuhvatnu činjenicu postojanja, голу, divnu i strašnu.

Postoji svet i ja u njemu. Postojimo. Gušim se od zanosa pred tom činjenicom i gubim se u traženju njenog izraza; a to što tražim, to i nije više rečenica ili reč neka, nego samo jedan jedini znak, jedno slovo, jedan zvuk koji će jasno i pouzdano moći kazati: Postojimo (587).

Andriću se ponekad čini da se svijet u kome živimo nalazi na kosoj ravni i nesigurnom tlu koje polako i neprimjetno, ali stalno klizi i spušta se sve niže, tako da se, u stvari, nikad ne probudimo na mjestu na kome smo zanoćili, nego *bar za jednu podlanicu niže* (378). *Tako se šulja i propada ovaj naš svet, zajedno sa čovekom i svim što je njegovo, a to spuštanje i propadanje praćeno je, kao varljivom muzikom, našim osećanjima stalnosti i neprolaznosti našega života* (378). Ali ni to mu se ne čini baš pouzdanim osjećanjem, već više iluzijom tijela koje stari, slabi i dotrajava, pa mu zbog toga izgleda da sve svijet stalno umire i nestaje.

Svijet, ovakav kakav je i kako se kreće, mijenja, prolazi može da se osjeti u mladosti i u srednjim godinama, ali nejasno i djelimično, ali se tek *sa praga starosti* može pravo i potpuno pročitati, i to na licima mladića i djevojaka koja prolaze pored nas (227).

Andrić zapaža kod ljudi stalan nemir: dok spavaju, krv u njima radi, kad su budni, oči ih vode na puteve i na bespuća (379). Stoga je za njega istorija ljudskog roda neprestana igra otimanja i obuzdavanja. S druge strane, mrtve stvari izgledaju mu mirnim i jednostavnim, one ne lutaju, ne traže ništa za sebe, i služe bez pogovora, ukoliko se mogu prilagoditi svojim potrebama.

Pisac razmišlja o pravoj namjeni naše planete i konstatuje da je ona jedan obor u koji je satjerano i zatvoreno sve ono što je u vasioni živjelo i gamizalo sa jedinom svrhom da tu pomre (20). Pri tome daje poređenje sa prostorijom u velikim bolnicama u koju se prenose beznadežni bolesnici: u vasioni naša zemlja je takva soba za umiranje. *A to što se plodimo, to je samo iluzija, jer sve se to dešava u granicama smrti na koju smo osuđeni i zbog koje smo na zemlju bačeni; mjereno vasijskom mjerom a kazano ljudskim riječima: juče smo dovedeni, a sutra nas neće više biti* (20).

U nekim trenucima Andrića obuzima slatko osjećanje da je sve na svijetu u redu, a ukoliko još i nije, s vremenom dolazi i na kraju će potpuno doći na svoje mjesto; stoga je milina živjeti (319). *Čini mu se da to i jeste, u stvari, život: da je sve na svome mestu, sve mirno i skladno, razumno, korisno i prijatno* (319)

Niko od nas, po mišljenju Iva Andrića, nikad ne može potpuno da upozna svijet na koji smo došli bez svoga znanja i bez svoje volje; njega možemo da sagledamo povremeno, na mahove, djelić po djelić: *Krv i sokovi koji teku u nama i koji nam služe (bolje rečeno, koji se nama služe) za rasplod i održanje vrste, tako nas vode i zavode i toliko nas troše i iscrpljuju da, služeći njima, ne stižemo da upoznamo ni osnovne pogodbe ljudskog života ni prilike oko nas, a kamoli da otkrijemo dalje vidike i više ciljeve čovekovog puta i zvanja* (316). A otkrića i saznanja na tom putu samo zbunjuju i zasljepljuju, kao prejak sijevanje munja.

U razmišljanju o svijetu koji ga okružuje Andrić dolazi i do, naizgled, paradoksalnih zaključaka, npr. da su voda i vatra jedno isto (580). Pisac vidi jasno i osjeća jedinstvo svih elemenata koji kruže vasionom i koji nemaju imena, lika, pravca ni opravdanja. *Po svojoj suštini i svom konačnom dejstvu, sve je jedno u ovom milionitom deliću sekunda koji se zove večnost* (580).

6. U odnosu na (ne)postojanja Andrić zauzima čas jednu, drugu poziciju. On je jednom na strani postojanja i to onda kada snažno osjeća njegovu

sveobimnu činjenicu, голу, divnu i strašnu: Postoji svet i ja u njemu. Postojimo (1225).

A drugi put izbija u prvi plan nepostojanje: u jednoj sekundi mira, sve što je u njemu ukrštava se, sukobljava, lomi i stišava u svijetli trenutak ravnoteže, iznutra ga obasjava, na mahove, *srećna svest o nepostojanju* (35).

Ponekad mu se javlja kratka, munjevita misao koja nikad blijedi potpuno: *ljudski rod, zajedno sa svim onim što je smislio, stvorio ili otkrio i nazvao imenom – ne postoji* i sve je plod zablude i igra slučaja (425).⁹

Između dviju suprotnih tačaka – postojanja i nepostojanja, tačnije između onoga što se naziva životom i smrću Andrić ne nalazi jasne i određene granice (443). Teškoću u njihovom određivanju vidi u neprekidnoj težnji i potrebi da životu, u mislima i željama, određujemo stalne oblike i predviđamo tokove. *I patimo što su nam predviđanja pogrešna* (443).

Andrićeve negacija egzistencijalnosti ima kao predmet ljudske stvari, tj. postupke, doživljaje i sudbine: oni nemaju onaj oblik koji im u našim shvatanjima i sjećanjima dajemo (418). Budući da neki drugi oblik nisu nikad ni imale, one ga nemaju uopšte.

A što se tiče suštine svega toga, mi je u stvari i ne poznajemo, jer je svaki od nas na svoj način shvata, procenjuje i prikazuje. Tako ni ta suština stvarno ne postoji. I tako

⁹ *Radanje, život i njegove promene – sve je to greška našeg vida i varka kratkog uma, posledica naše brzopletosti i lude potrebe da svaki čas pokušavamo da zaustavimo moćni i nezadržljivi tok života, da iz njega izdvajamo pojedinosti i da ih proglašavamo trajnim, konačnim, svojim. A u stvari, sve što postoji i što nas pokreće i nosi, muči i ubija nije drugo do naivna i sujeta igra koju nije trebalo počinjati i koju bi valjalo tiho i neprimetno prekinuti što pre* (425).

se može kazati da i te stvari same, pošto nemaju ni određenog oblika ni utvrđene suštine ne postoje (418).

Andrić smatra da ono što može i biti i ne biti uvijek se, na kraju krajeva, pokori onome što mora biti (47). Za njega je nemoguće biti nešto, ali jednom zauvijek, bez ikakve mogućnosti da se ikad bude išta drugo, ni prividno ni privremeno, čak ni u mislima (158).

Andriću se ne sviđaju l j u d i koji nastoje da stalno budu u pravu, da su uvijek i u svemu na časnoj, jedino ispravnoj strani pa se pita kako im ne dosadi da sve oko sebe guraju na tu drugu stranu (572). Pri tome dolazi do čudne pomisli: biti u pravu, pripadati dobroj strani nije ništa drugo do finiji, posredniji i maskiraniji način animalne borbe za bolje mjesto, veći zalogaj, sigurnije potomstvo, tačnije način borbe za prevlast i iskorišćavanje svega oko sebe. Andrić postavlja i pitanje kako ljudi mogu, smiju da budu to što su i što izgleda da su (1318). On dolazi do zaključka da je čovjek uvijek i svuda isti, jednostavan u svojoj strahovitoj raznolikosti, ali različit po djelovanju: *Sve u osnovi isto i sve kobno različito po dejstvu i posledicama* (639) pa ističe da *smo ovakvi kakvi jesmo* (17).

7. Andrić se osvrće i na životna traganja te ističe da svaki čovjek nešto očekuje od života, nešto što je znak veličine ali i izvor najvećih stradanja (396). *I što je čovek bolji i od boljeg tkiva, to je ređe i skupocenije ono što traži, i utoliko se teže nalazi* (396). Glavno je u tome volja za saznanjem i otkrićem, snaga, strpljivost i upornost. Svaka želja za saznanjem je dobra. Pisac izdvaja dvije kategorije ljudi: one koji se u traganju troše i stradaju, bez vidljivog uspjeha, i one koji život provedu u duhovnom namaru i neradu. Ove posljednje Andrić naziva pravim mrtvacima *jer nisu nikad ničim i ni u čemu živeli*. I zaključuje: ko god traži nešto, pa ma to izgledalo ludo i uzaludno, *taj se upisao u knjigu živih* (396).

Za Andrića trajno je samo ono što nije dobilo oblik ni ime, što nikad nije ni *napuštalo beskrajne i večite predele nepostojanja* (415).

8. Dio razmišljanja posvećen je fenomenu prolaznosti. U nekim trenucima čini mu se da u *strahovitoj lomljavi i prolaznosti* svega ima na raspolaganju svega pet minuta života da slobodno, mirno diše i misli (29). Tada on koristi *radosno i snažno* to vrijeme pa i ne razmišlja kad je sve počelo i kada će svršiti. A njegova misao proteže se u tih pet minuta u beskonačnost, iznad svih pokreta, sukoba i bura, on živi *svetlim, dubokim životom misli* i ne može ni jednom jedinom od tih pet trenutaka da dogleda kraja.

U Andrićevim razmišljanjima nastaju vrlo kratka i jezgrovita zapažanja tipa: nije najgore to što sve prolazi, nego što mi ne možemo i ne umijemo da se pomirimo sa ovom prostom i neizbježnom činjenicom (116). Ili: ludo je zamjerati životu što prolazi kad znamo da mu je smisao i vrijednost u tome što je prolazan (271). Pisac izdiže do nivoa univerzalnosti misao da ništa ne traje i da sve što stoji mora prije ili posle pasti (480).

On s uzbuđenjem posmatra do polovine otkopanu kamenu kapiju iz keltskog vremena, koja je nekad vodila nekud, zatvarala ili otvarala prolaz, a sada je dva i po metra ispod površine puteva kojima se ljudi kreću te komentariše: *Naravno, misao se nije mogla zaustaviti, i ja sam, ne jednom, video ljude i naraštaje koji će se, posle hiljadu godina, isto ovako čili ili klonuli, tužni ili radosni, kretati novom površinom koja će biti dva ili tri metra iznad ove naše sadašnje* (757).

Kada je imao osamnaestak godina zapisao je:

Sve što je zemaljsko, prolazno je i ništavno. Tome nas uče sva zemaljska dobra i uživanja! (238),

a kasnije (ne ne navodi kada) dodao:

Dobro, dobro, kažem ja, verujem vam na reč, ali pustite me malo da se i sam u to uverim, uživajući bar nešto od tih slasti i dobara. Tada ću verovati još bolje i čvršće u njihovu prolaznost (238).

Na drugom mjestu nalazimo ovaj apelativni izraz: *Pustite, za čas-dva, da izgledam samo i jedino pesnik prolaznosti, da budem njen vesnik, onaj koji je sprovodi i ispraća* (569).

Autor govori i o muzici prolaznosti, koja je za njega glas onoga što je bilo, što jeste, i što će opet negdje i za nekog biti, onog što traje u vječitom nestajanju:

Samo ljudi koji vole život mogu da čuju i zabeleže tihu melodiju prolaznosti. Nemojte je prekidati ni poricati, ni pokušavati da je nadvičete. Osluhnite je dobro! Ona je sva samo himna životu kome ne znamo početka ni kraja, u koji nas niko nije zvao, koji nam niko nije dao, iz kojeg moramo izići pre ili posle, iako ne znamo kako ni kada, zašto ni kuda. Ne zazirite od te pesme! (569).

Za Andrića prolaznost je jedini pristupni vid trajanja, jer što ne prolazi to je isto kao i mrtvo ili nerođeno (569). On faktički poistovećuje život i prolaznost:

Prolaznost, to je život sam, najjače i veliko naše osećanje toga života. Ona je ono što smo, u stvari, mi (569).

9. Andrić se zadržava i na fenomenu vječnosti pa konstatuje da je misao o njoj i životu nakon smrti stvorila sve što se naziva ljudskim djelom (583). Ta je misao u isto vrijeme i začetnik svakog uljuđenog života i glavni uzrok čovjekove bijede i nesavršenosti. *Jer, zagledani u večnost, kao u beskrajni, nedostižni uzorak, mi tkamo ovaj naš kratki zamršeni život* (583). On ističe kratkotrajnost ljudskog postojanja u kome zamišljena ljudska linija iz nejasnog života svijesti vodi pravo put vječnosti koja ne postoji (204). A na drugom mjestu kaže: *Večni život je u saznanju da su sve naše granice, sva stanja i promene samo uobražene i nasleđene zablude, a uskrснуće je u otkriću da nismo nikad živeli, nego da, sa životom, postojimo oduvek* (612). Andrić smatra da bi trebalo živjeti i raditi kao da vječni život zaista postoji, a u isto vrijeme biti svjestan da

takvog života nema i ne može da bude (221). On izvodi zaključak da život, kad već postoji, mora biti vječan (1187).

10. Andrić razmišlja i o kretanju, posebno potencirajući kružni tok živih bića. On smatra da je sve u prirodi u stalnom grčevitom pokretu, bilo da se rađa i nastaje, bilo da opada i umire (251).

Mira nema nikad i nigde; i ako ga ima, on je prividan i opet u službi kretanja. U tom kretanju je sve što živi osuđeno, zbog svog opstanka i održanja, na odbranu i na stalnu pažnju koja kod čoveka dobiva oblik sveštenog straha (251).

Kretanje dolazi kao tema i u mirnim trenucima kad su jezičci na svima vagama legli u najnižu tačku, ispod svake mere i opterećenosti, kad su svi satovi otpočinuli u onom nemerljivo kratkom a ipak stvarnom deliću sekunda koji je negde između dva najkraća pokreta najmanje skazaljke (736). Ali i taj tren, naizgled nepomičan, nije ništa drugo nego dio kretanja, opšteg i vječitog. I ne postoji tako kratka i tako brza riječ koja bi ga uhvatila (samo misao uspijeva da ga ponekad stigne i u njegovoj prolaznosti prolazno sagleda).

Sopstveno kretanje kroz život Andrić doživljava kao putovanje nizbrdo: kao da silazi stepenicama koje vode samo naprijed i samo naniže, a uz koje, naviše, nema puta ni povratka. On pouzdano zna da se jedna od stepenica (ne zna samo koja) završava ambisom i da je posljednja.

Pa i pored toga, ja idem vedro, bez žurbe, ali i bez oklevanja. Ne znam zašto, ali hteo bih da se zna da sam tako silazio ovim stepenicama, i da smatram da tako treba da čovek pređe ovaj svoj put, mirno, rešeno, bez oklevanja i vajkanja (349).

Andrić konstatuje da se s godinama počinju i u najburnijem životu ustaljuju i primjećuju izvjesne pojave koje se simetrično i ravnomjerno ponavljaju pa čovjek može da gleda na svoj život unaprijed: zna se šta, recimo, nosi oktobar, sluti mart i predosjećaju ljetnji meseci (25). *I tu ne pomaže nikakva higijena duha ni profilaksa (i na to se s godinama dolazi!), niti ima bežanja niti može biti zaborava.*

11. U Andrićevim razmišljanjima značajno mjesto ima ljudska patnja, muka, težina, nesreća. Dešava se da se u njega useli nečiji jad i nečije stradanje pa počinje da živi životom drugog čovjeka koji je viši i bolji od njega, jedan od onih što nisu imali uspjeha u životu ni sreće sa ljudima, i što su skupo i teško platili upornu težnju da budu i ostanu ono što su: *I sve se u meni izmeni i preobrazi i stade da živi životom jedne tragedije koja mi je po svom poreklu tuđa, a samo po svojim posledicama potpuno moja* (1052). Andrić konstatuje da su se ljudi u svim vremenima i prilikama žalili kako im je život neizdržljivo težak te da ne vide njegov smisao ni izlaz (867). Po njegovom mišljenju čovjek je u najtežim prilikama, nalazio mogućnosti da nešto uradi ili bar da kaže nešto dobro i potvrdno, nešto što mu pomaže da se nađe i snađe, što mu osvjetljava put, a u najgorem slučaju mogao je da ne uradi neko zlo, da prećuti zlu riječ.

Pisac zapaža na licima ljudi koje je zadesila velika nesreća mučan i ružan izraz koji iznenađuje, odbija i koji je gotovo istovetan sa izrazom lica kod ljudi

kojima je potpuno ovladao neki porok i muči ih bez prestanka (27). S tim u vezi on postavlja tri alternativna pitanja na koje ne nudi odgovor: (a) da li između bola i poroka (pored sve ogromne razlike i mjesta u hijerarhiji ljudskih stradanja) postoji veza ili možda oni imaju zajednički korijen negdje u dubini, (b) da li je ljudsko lice tako siromašno da izraze sva moguća duševna stanja svodi na nekoliko utvrđenih grimasa ili (c) da li je naše oko slabo i moć našeg rasuđivanja o stvarima koje gledamo tako malena.

Andrić konstatuje jednu zakonitost: kada slikamo crnim bojama nezadovoljstvo životom, mi ne poričemo stvarnost, već, naprotiv, mi smo u najužoj vezi sa njom i zauzimamo stav prema njoj, jer posredno kažemo da želimo da bude drugačija i podstičemo u ljudima misao da je mijenjaju (881).

U najtežim trenucima Andrić misli ovako: užas od niskog života cijena je kojom se plaća i iskupljuje sve visoko i lijepo što smo znali i osjećali, a pošto je sve ovo u najužoj uzročnoj vezi sa našom misli o Bogu i našim osjećanjem ljepote, treba naći snage da se i ovo primi i zavoli isto kao što se vole Bog i ljepota (36). I kad god su ga ljudi i prilike prisiljavali na animalan život i biološku borbu, uvijek su se nalazile neslućene i neočekivane utjehe i pomoć koje su ličile na prava čuda; nalažen je sjaj drugog, ljepšeg života za koji nijedna žrtva nije bila prevelika i nijedna cijena previsoka. Time je dolazio do saznanja da je svaki niži život u službi višega, da je sve povezano i da je čovjek svuda i u svako doba na svom pravom mjestu, ali samo prolazno. *Sa tim skupim saznanjem čovek može sve podneti, jer je svaka bitka unapred dobivena samim postojanjem neuništive i prave misli* (36).

U nekim trenucima Andriću je dušnik zapaljen i tako tijesan da ne može da udahne onoliko koliko treba pa mu takvi napori zadaju bol, donose vrtoglavicu i užasan strah, a nikad ne daju dovoljno vazduha: *Tako živiš i umireš gušeći se* (1411).

Nesreća je za Andrića *stooka* i *svevideća*, a ipak slijepa na najgori i najstrašniji način jer vidi i ono čega nema (286).

Pravo prokletstvo živoga može dolaziti i zbog visokog mišljenja koje čovjek gaji o sebi, ali je najgore to što on toga nije svjestan pa ga to zavodi na mnoštvo krivih puteva i pogrešnih zaključaka, nagoni da uzroke svim nedaćama, nezadovoljstvima, protivvrječnostima života traži tamo gdje oni nisu i ne mogu biti (62). Andrić konstatuje da često i lako zaboravljamo da čovjek ne propada samo i jedino stoga što se propadljiv rodio.

Pisac na jednom mjestu kaže da se ispod strašnog života javlja zvuk, duboko, jedva čujno, kao romor vode koja se naslućuje: *Zastanem samo za trenutak, poznam ga, i krenem dalje, utešen saznanjem da nisam bez nade zalutao i da još ima povratka i izlaza, dok ispod mojih tvrdih i krivih puteva teče voda božjeg spasa i dok mogu da joj čujem glas koji me čisti, spasava i odnosi sve oko mene, kao moćna a nevidljiva poplava* (40).

On je vrlo rano shvatio da svaka minuta života može biti teška koliko čitav život (524) i da treba preskočiti težak čas koji nije moguće preživjeti (43). Nje-

mu se čini da kad bi ljudi znali koliko je za njega napor bio živjeti, oprostili bi mu lakše sve zlo što je počinio i sve dobro što je propustio da učini, još bi im ostalo malo osjećanja da ga požale (7).

Andrić susreće ljude čiji ih izraz lica podsjeća na izgled junaka jedne bajke: *Bila neka kneginja, pa kad je došao red na nju da bude kraljica, ona je prepustila presto drugome, a sama otišla, preobučena kao seoska devojka, da po svetu traži svog nesrećnog prijatelja koji se bio izgubio. Na putu je sretne neka starica i pozna, pa kad se starica začudi što je vidi takvu, siromašnu i napuštenu, kneginja joj odgovori: – Nisam ja, dobra majčice, sama kao što izgledam; imam ja veliku pratnju briga, žalosti i bolova* (791).

U najgorim trenucima, kad se pomrače i posljednji tragovi razuma i dobrote i kad sve riječi i pokreti lica izražavaju samo zle i pogrešno upućene nagone, u mislima on uništava svijet, pretvara u ništavilo sve, do posljednjeg traga postojanja: *Nad svim onim što su ljudi radili i govorili, neopisivo strašnim, ali iščezlim i pokopanim zauvek, zacari se tišina, ne mrtva i bezlična tišina ljudskih naselja, nego velika vasiona tišina, jedan nov svet, sav od tišine, divni Jerusolim, božiji grad, nem, veličanstven i neprolazan* (30). Teško je vjerovati, tvrdi Andrić, da život jednog čovjeka može postati svakidašnji užas (505). On iznosi pretpostavku da su nakon nekoliko noći neopisivih muka ljudi pozajmili svoju predstavu o paklu i paklenim kaznama (244).

12. Dio razmišljanja Andrić posvećuje borbi u životu i konstatuje da mnogima ona prolazi u sukobu sa rođenim čulima: u mladosti, kad izgledaju sve-moćna i preča od svega, ona su svojom bijesnom i anarhičnom aktivnošću pravi krvnici, a u starosti (zbog njihovog naglog opadanja i dotrajavanja) pati se od njih ne manje, samo drukčije (272). Za pisca su fantastični podvizi normalnih zdravih ljudi koji se bore i brane kako najbolje umiju i mogu, ali uvijek na tvrdom tlu stvarnosti i sa živim ljudima od krvi i mesa (244).

Andrić zapaža dvije, samo naizgled, nepomirljive i protivvrječne stvari: a) želju da se nađe izlaz i po svaku cijenu pobjegne iz života u slobodu nepostojanja koja neprestano zove i velikom snagom privlači, b) nagonsku ljubav za životom i stalnu težnju da se postoji i traje dovijeka (375).

On nalazi i dva načina kako da se čovjek odbrani, održi u životu i prisili druge da ga poštuju: 1. da stekne toliko novca i sigurnih dobara da mu niko ne smije i ne može ništa, 2. da pokaže takvu ravnodušnost prema novcu, vlasti i svakom društvenom sjaju i uspjehu da mu opet niko ne može ništa (567).

Slabosti u borbi sa životom Andrić niže u obliku tročlane gradacije:

[1] *Ko nema više snage da se drži u matici života (a taj trenutak nastupa neminovno, kod nekog pre, kod nekog posle), ništa mu ne koristi da viče i da se propinje na prste.*

[2] *Još manje vredi žaliti se na ljude i na njihovu zaboravnost i neblagodarnost.* [3] *A najžalosnije je da svak to radi i da ćemo, kad se nađemo u takvom položaju, svi to raditi* (77).

A onda dolazi završna misao: *Ko ipak uspe da se savlada i da zadrži u sebi svaku žalbu i svaki prekor, taj umire od svog rođenog otrova. Jer, to naše vjkanje još je jedini, iako bedan, dokaz da smo živi i još na površini* (77).

13. U Andrićevim razmišljanjima pojavljuje se kao motiv životni put. On ističe da između dva tamna predjela nepostojanja sa živima razgovaramo, mrtve gazimo, o budućima ne mislimo; pri tome varamo sebe i druge, *uvek, svuda i u svemu* (459). Ovim putem idemo, sa ostalima, ponekad i ne misleći i ne znajući, obeshrabreni i umorni do te mjere da zastanemo i ostanemo u mjestu, kao mrtav predmet, po zakonu koji važi za mrtve predmete.

Ali tada vidimo – čudno! – da naš put ide dalje, bez nas, da naše ispadanje i ostajanje u mestu ne znači ništa ni za koga i ni za što na svetu, da je ono isključivo i jedino naša stvar, sitna, lična i ne mnogo lepa stvar. I mi se dižemo i idemo dalje sa našim putem i svima živima koji su na njemu (160).

Andrić izdvaja dva životna putra: pravi i krivudavi. On sažaljeva čovjeka čiji put krivuda, ukršta se i siječe sa drugim putevima jer neće nikad nigdje stići a napatiće se i na kraju *skapati na raskršću kao prosjak* te biti sahranjen *pored druma, kao razbojnik* (177). Stoga bi mu bolje bilo da nikad nije ni krenuo, da nikad nije ni saznao šta je ljudski korak i zemaljski put. S druge strane, srećan je onaj čiji put ide uporedo sa putevima ostalih ljudi.

14. Dio Andrićevih tumačenja života odnosi se na sudbinu. Jedno od njih bazira se na postavci da je čovjek tragično biće kratka vijeka: ako mu i pođe za rukom da se probije kroz sve prepreke, savlada sve prijetnje i nedaće, ostvari težnje, neizbježno ga čeka udarac sudbine (249). Andrić je u likovima čovjeka, majke i djeteta koji bježe sa svojim magaretom tražio dublje značenje i oličenje ljudske sudbine i došao do sljedećeg saznanja.

Tu su u tri ljudska lika predstavljena oba pola i sva tri doba ljudskog života, detinjstvo, mladost i starost. Tu je jedna od životinja za koje je naš život vezan tužnom simbiozom. Tu je neizvesnost koja prati svaki naš pokret i pogled i sa njom misao o anđelu zaštitniku. Tu su zamori i odmori, briga, strpljenje i dosada, i nada u daleku bolju zemlju Misir. Sve to da bi se produžio život time što će se dete spasti od strašne smrti. A to dete će, posle tridesetak godina, pošto odraste i ispuni svoje pozvanje, umreti još strašnijom smrću od koje nema bekstva i za koju nema Misira (971).

Zla čovjekova sudbina čini mu se da je više usađena u čovjeku, u samom njegovom biću, nego što mu je nametnuta prilikama života (564). To se najbolje vidi po djeci koja bez ikakve potrebe teže svemu onome što će biti razlog njihovih patnja u životu.

Deca se igraju svega onoga od čega docnije strada i njihova duša i telo: rata, svatova, trgovine, žandara i hajduka. Podražavaju starijima, odgovorićete mi (564).

Pa se pita: *Ali, zašto onda redovno u onome što je telesno i silovito u životu starijih?* i konstatuje da je život u svojoj klici vezan sa zlom, ako nije i sam po sebi zlo. On svoj put ne bi nikad napustio, niti se odrekao *časti da bude vojnik u tom pohodu* ako je naša sudbina „marcher vers les clartés qui reculent toujours“ (V. Hugo) – 462.

15. Andrić je ostavio nekoliko zapisa o pojedinim civilizacijama, prije svega španskoj. Ona je za njega grubo i tužno izlomljena, u njoj je sve isprekidano, osamljeno i nepovezano: najljepši spomenici i građevine stoje okruženi golim, prašnim ili zakrčenim prostorom koji je sam po sebi negacija onoga što treba da predstavlja ta zgrada ili taj spomenik; svaka crkva, palata ili muzej ima neko ranjavo mesto (902). Tu su praznina i negacija jači od djela i stvaranja. Andrić ne može nikako da se sjeti bilo kog spomenika španske civilizacije koji nije bio nedovršen ili nije počeo da se ruši. On konstatuje da je Španiju otrovao Istok kultom sile i gospodovanja te zarazila Afrika beznadežnim nihilizmom sladostrašća, krvi i lenjosti.

Andrić razmišlja o davnim vremenima i tvrdi da ništa toliko ne podstiče rad mašte i ništa nije uzbudljivije od gledanja drevne civilizacije na njenom izvoru koji je odavno presahnuo (927).

16. Značajan dio tumačenja života bazira se na konkretnim opservacijama. Andrić posmatra stvari i likove oko sebe, oni ga privlače, ali na poseban način: ne stoga što ih želi i On sve pojave žive i mrtve prirode, i sve što se sa njima i između njih dešava, posmatra kao nešto sporedno i privremeno, kao neophodan uvod u nešto što treba da bude glavno i pravo (1050). *Uvek sam očekivao da se iz nereda, dosade i bezobličja oko mene odjednom pojavi opšta, bezvremena radost koja mi izgleda pouzdano obećana, a koju verovatno nikad neću videti* (1050).¹⁰

Pogled na tornjeve i krovove kuća na blještavom nebu s oblacima u pokretu izazivaju kod njega dobre i stvaralačke misli: *Javlja se ono što je u nama bestelesno, sveto i bogoliko, što nas daleko prevazilazi, ono što danima i nedeljama izgleda nemoguće i nepostižno, a što ipak živi u nama, uporedo sa našim bedama i niskostima, kao dva suprotna zvuka u nemoj žici* (611).

Kada bi se popeo na stijenu iznad širokog morskog zaliva (vjerovatno Boke), vidio bi cijelom dužinom oštru ivicu mora kao zategnut konopac tamno-

¹⁰ Kao primjer navodi slučaj iz djetinjstva:

Sedeći na obali Drine, kao dečak od dvanaest godina, ja sam zamišljao kako se sve što sad vidim i svakodnevno gledam, pesak, rakite, pusta jalića od nanesenog kamenja, kasaba sa krivim ulicama, nagnutim dućanima, ljudima i stokom, prašinom i balegom – kako se sve to odjednom tanji i razilazi kao magla, a kako se na prvim razgaljenim mestima već naslućuje savršena i divna suština, rumeno, zlatno, dragoceno jezgro svega što živi i postoji. Savršenstvo i lepota! Prosijava i nazire se kao slutnja, kao jeste-nije-jeste, ono što treba da bude naš pravi svet i da to ostane zauvek.

Satima i danima varala me ta slutnja. Hiljadu puta mi je izgledalo da se ostvaruje, da se svet koji vidim, a koji nije drugo do maska i naličje i prelazan oblik, rasipa i nestaje, i da se ispod njega sve jasnije ukazuje skriveno, a stvarno lice našeg pravog ljudskog, zemaljskog postojanja. I sve pada, i to lakše i brže od suvog lišća, sa potpunom prirodnošću izlišnih i sitnih stvari, a ukazuje se suština planete koju zovemo Zemlja i stvorenja koje se zove čovek. To ima u najboljim trenucima pred očima i od toga živi ono što se zove: ja (1050).

safirne boje na kome je njegova mašta izvodila nevidljive i nečujne igre (1369).¹¹

Često mu se dešavalo da ga trenutni i prolazni utisci od okolnih pojava zbune, uplaše ili oduševе, kao da su prava realnost. On je ne jednom prošao pored *mnoge velike ljudske stvarnosti* i ne pomišljajući na to šta ona znači za njega i ljude uopšte, jednostavno ne primjećujući je (699).

17. Na više mjesta Andrić se zadržava na ulozi ljepote u životu.¹² Njenu vrijednost vidi u beskrajnoj raznolikosti pojavnih oblika: *U tome je i njena oplemenjujuća snaga i njena najveća draž* (737). Ljepota je za njega varka i zamka na čovjekovom putu, jedno od neobjašnjivih prokletstava postojanja; i vrlo neuhvatljiva.

Ne znamo je i nemamo, a živimo zbog nje i ginemo za njom. Ne vidi se gde niče ni kako nastaje, teško se i nesigurno prati dok traje, a uzalud se žali i doziva kad nestane. Između njenog postanka i nestanka i nema ničeg, tako da se može reći da ona stvarno i ne postoji. A kad si rekao da je nema, to je ujedno i najviše i sve što se o njoj može reći, pa i to si rekao samo zato da bi mogao da govoriš o njoj. „Nema je“, kažeš, a isto je kao da si rekao „nema spasa ni izlaza“, „nema smisla ni svrhe“, „nema kraja“, ili još tačnije, kao da si rekao: „nema ničeg“ (901).

Za Andrića ona je samo privid, ali privid koji uništava i briše sve, a svoje dvorce-priviđenja zida na ničem i od ničega, na tlu pustinje koju je sam stvorio. Pisac smatra da svi dugujemo ljepoti, samo se grubi i neosjetljivi ljudi otimaju toj obavezi i neće da plate svoj dug.

A stoga drugi ljudi, mekši i blagorodniji po prirodi, plaćaju više nego što duguju, često i više nego što mogu i što bi smeli. Međutim, i one rđave platiše ne učine od onog što su uštedeli ništa dobro ni razumno (680).

¹¹ To je osvetljeni čudesni predeo, sačinjen od nedogledne pučine mora i nebeskih vedrina, sve bez oblaka i talasa, bez broda na vidiku. To je svetla pustinja i svim mogućnostima bogata praznina. Za čoveka koji gleda, tu se dešavaju neočekivane promene i neverovatni prizori koje samo on vidi i nad kojima nema vlasti, jer se rađaju i umiru u istom trenu, tako da između njihovog postanka i nestanka nema ni najmanjeg razmaka i da vreme ne može između njih ubaciti svoju razornu klicu. Pojavljuju se i nestaju u jednom istom blesku; ne traju i večni su, jer se večno menjaju i tako ne podleže zakonu opšteg umiranja.

To su slike koje nastaju u određenom trenutku, pod određenim uslovima, kad iskra čovekovog pogleda plane u dodiru sa vasijskim ognjem vidika koji zemlja i more prostiru pred nama. U tim prizorima sve je od ognja, ali ognja raznovrsnog po svom poreklu i svojoj prirodi, i sposobnog za hiljadu hiljada promena i preobražaja. Te slike se ne pamte pojedinačno, jer svaka od njih prelazi u onu koja dolazi posle nje, tako da će na kraju sve biti sačuvano u poslednjoj, sa celom svojom snagom i punim smislom, i živeti i onda kad ugasne naše oko, zajedno sa svojom iskrom (1369).

¹² O ljepoti kao egzistencijalnoj, duhovnoj i estetskoj potrebi u ZNAKOVIMA PORED PUTA v. Ivanović 2006: 155–178.

Živeći pored velike ljepote a znajući da je uskraćena zauvijek, Andrić se često pita da li je bolje biti mrtav i ne znati za nju ili *prolaziti pored nje a znati da mu je nepristupna zauvek i da mu ostaje jedino njena najtamnija strana: želja koja boli* (915). On doživljava bolno, gotovo smrtonosno osjećanje zanos a zbog *sirote lepote, nad kojom uvek ćutke stoje, strah i nužda, i stalno uzimaju svoj nevidljivi i gorki arač* (916). U njemu ponekad gori (*jer to gorim ja!*) i prži ga nepodnošljiva potreba za ljepotom i savršenstvom (812). Pred ljepotom on kao umjetnik osjeća nemoć i boji se da mu nikad, ni približno, neće poći za rukom da izrazi ljepotu koju imaju obične radnje, sitni događaji i male radosti svaki-danšnjeg života, *gledani kroz jednu veliku brigu ili žalost koja nam trenutno zaklanja svet* (679). A brige i napori radosti života izgledaju mu savršeno i zanosno lijepim: kad bi se naknadno mogli da se vide istim očima, bili bismo potpuno nagrađeni za sve, ali *ne možemo* (679).

Sve viđeno u djetinjstvu (ljudi, stvari, mjesta) nije moglo da zadovolji njegovu žeđ za ljepotom i savršenstvom.

Sve što sam gledao oko sebe, zamišljao sam stalno u drugom, lepšem i savršenijem obliku, i verovao sam da to zaista i postoji, ali tamo negde daleko. Tada se u meni javila želja da krenem na put u te daleke zemlje i da vidim taj lepši i savršeniji život. I krenuo sam (749).

Posmatrajući jedan hram u blizini Palace careva u Pekingu on je *morao* sam sebe da doziva, opominje, budi iz zanos a i dovikuje da život nije sačinjen od ljepote, da se nje treba čuvati kao uroka:

„Ja ću otići“, govorio sam sebi, „a lepota će ostati tu gde je. Ovako začaranog i oslabljenog, uskoro će me opkoliti drugi vidici i svet koji ne štedi nikog a ponajmanje onog koji se potpuno preda lepoti jednog trenutka, na kraj dalekog sveta.“ (934).

Andrić nalazi i tragiku u ljepoti, konkretno u tome što ona ne može da ne postoji, a ne može da traje i da se čuva (677).

18. Značajan dio Andrićevim misli posvećeno je somatizmu. Takva njegova razmišljanja mogu se zaokružiti u četiri tematske cjeline: (a) tijelo (vid, sluh, smijeh, snaga, odjeća), (b) procesi i radnje (rađanje, umiranje, spavanje, pobolijevanje), (c) uzrast (mladost, starost, mladost – starost), (d) gender (žena, muškarac, ljubav, brak).

19. Za ljudsko tijelo Andrić kaže da je izbačeno u prostor, izloženo stotini uticaja i da se nalazi u stalnoj težnji da ostane ono što jeste i, koliko je moguće, utiče na sve oko sebe.

Maleno, kao izgubljeno, a ipak snažno i izdržljivo, ono teži da se održi i sačuva što duže, ali i da se dodiruje neprestano sa svetom, da se saopštava i daje svemu što mu u susret dođe. Slabo, ali preduzimljivo, do rasipnosti darežljivo, tako da se čovek, gledajući ga, pita kako se održava, i dokle će moći tako (438).

On zapaža da između venjenja jednog i dozrijevanja drugog tijela može biti razmak od bar jedne sekunde, što ga dovodi do očajanja jer taj nemjerljivo mali hiatus vremena doživljava kao vječnost i beskrajnost hrišćanskog pakla (1286).

Isti takav užas izaziva pomisao da u potpuno istovetnom tijelu, u jednoj sekundi, po jednoj beskrajno sitnoj pojedinosti zvuka, linije ili mirisa spozna je da ono nije njegovo. Andrić bi bio srećan kada bi znao da njegovo tijelo ne propada; *Da bih se utešio, ja kažem sebi da raste drugo, sa istom sumom novih i potpuno istih slasti* (1286).

Njemu se sve češće dešava da ne može da pročita ono što je u brzini, u uzbuđenju ili u mraku zapisao (920) pa zaključuje: *Kad ne mogu da vidim, neću ni da gledam* (432).

Na pitanje kakva je veza između vida i sluha on odgovara: složena i nejasna, ali očigledna (774). Obasjani predmeti jasnije i razgovjetnije govore, a glas i u potpunoj tami obasjava neodređenim sjajem izvor iz kojeg dolazi. Andrić smatra da je možda bolje da pustimo da uzajamno djeluje sluh i vid, da se njima služimo, a da ih dublje i pobliže ne ispitujemo, da o njima ne govorimo nikom, pa ni sami sebi.

On posmatra mladića, stasitog, zdravog i lijepog kako vozi bicikl a desna noga mu amputirana od kuka pa mu nijedan njegov napor ne izgleda ružnim i žalosnim (1058).

Andrić opservira i osmijeh ljudi. On kaže da je on zdrav i ljekovit, a ako je iskren, pomaže da jasnije vidimo i bolje i blaže sudimo ono što nismo.

Smeh pročisti i osvetli atmosferu. A to je dobro. Tako se mnogi nesporazumi objasne i mnoge suprotnosti približe na najprirodniji mogući način (301).

Njemu se čini da nigdje kao u Sloveniji nije vidio takvu sličnost i takvo jedinstvo izgleda lica djevojaka i dječaka sa krajem u kome se rađaju i žive jer ona imaju svježinu i nevinu ljepotu predjela toga kraja.

Njihov osmijeh ne „pleni“ i ne obećava, nego daje sve što može dati i što treba davati, pre svakog obećanja. On iznenađuje kao gorski izvor bez šuma i glasa na koji slučajno naidete. Čudan je kao divna, meka i sveža narančasta pečurka koja, na predvečer-njem suncu, odjednom proviri iz mrkih naslaga vlažnog opalog lišća kraj vaših nogu, kao vidik koji se iznenada ukaže kroz borove grane. On vam, kao neizrečena a pouzdana reč, kazuje da ste tu sigurni: možete se zadržati koliko hoćete i otići kad htjednete. On je neprolazna mladost predela kojim se krećete; ozari vas u prolazu, a sija isto tako i kad nikog nema, tom istom svojom neiscrpnom svetlošću, samo sebe radi. Sija, jer ne može drukčije (1095).

Za razliku od smijeha Andrića plač ne privlači previše pa je mnogo manje i iskaza o njemu, tipa: *Nije muški, nije lepo plakati, a stidno je plakati pored puta, na očigled sveta* (601).

Rijetke su i misli o pušenju. Andrić po načinu kako se to radi (kako se puni i pali lula) otkriva razliku u temperamentu i vaspitanju, npr. jednom je ručao sa nekim *našim čovekom* i Švajcarcem koji su pušili lulu i zaključio da ih je ritual pušenja više otkrivao nego ono što su govorili (996).

Andrić dotiče i pitanje ljudske snage pa kaže da se ona mjeri, pored ostalog, sposobnošću zaboravljanja (194). On smatra da je teško, gotovo nemoguće imati veliku snagu, fizičku ili moralnu, a ne zloupotrijebiti je bar ponekad

(178). Pisac tvrdi da velike snage, koje se nazivaju i „slijepim“, djeluju u prostoru oko nas, sudaraju se, lome i gube – *One žive i rade u nama, nose nas, vitlaju, uz učešće naše svesti ili bez nje* (555).

Što se tiče odjeće, Andrić primjećuje da ima žena i muškaraca koji se lijepo i pažljivo odijevaju te poklanjaju uvijek veliku pažnju kroju, bojama i estetskoj vrijednosti sitnica (398). On konstatuje da je odijelo davno preraslo potrebu koja ga je stvorila i postalo izraz čovjeka koji ga nosi i svega onoga što on jeste, što ima i može, što želi i osjeća; *Pa je preraslo i to, i postalo samo sebi svrha* (127). Pisac, recimo, zapaža da džepovi nemaju veze sa prvobitnom namjenom cjeline (odijela): oni su u stvari torba koja je s vremenom srasla sa odjećom, postala njen sastavni dio i našla mjesto u estetici odijevanja – *Stoga se i danas dešava da pogrešno skrojeni ili nevešto postavljeni džepovi pokazuju svoje poreklo i podsećaju na torbe koje nisu uspele da se uklope u kroj i izgled našeg odela* (1142).

Andrić kritički ocjenjuje sve veće razgolićavanja gradskih ljudi i ističe da je malo onih koji umiju da se u tome zaustave *nešto pre granice neukusa* (1117). Naročito su žene *nepametne*, jer sve što čine čine na svoju veliku štetu. Kao ilustraciju navodi ovakav primjer:

Kad putujete vozom ili autobusom iz Beograda na more, a naročito u obrnutom pravcu, okruženi ste ružnim prizorima. Ljudi pokazuju ono što se ne pokazuje i što niko ne želi da vidi: bangave noge, čvornovata kolena, maljave i pretanke ili predebele butine, grudi, leđa ili pupak, sve moguće delove ubogog ljudskog tela, a ne pitaju se ni to – da li im je i lice za pokazivanje (1117).

Andrić konstatuje da iz godine u godinu sve veći broj ljudi nastoji da se oslobodi suvišnog odijela, gdje god je, kad god je, i koliko god je to moguće,¹³ što može u mnogo čemu izmijeniti način čovjekovog mišljenja i reagovanja na okolne stvari. *A negde u dnu te pomisli blesne slaba i bojažljiva nada da bi se – možda, možda! – na tom putu, s vremenom, mogao izmeniti i čovek sam* (710).

On opservira i odslikava neke detalje u odijevanju. Npr. kada je putovao sa nekim seljakom iz okoline Sarajeva zapazio je njegov crveni šal ovlaš savijen u velik turban: *Taj crveni šal vezan je i tradicionalno, ritualno gotovo, onako kako su ga, u nizu naraštaja, vezivali svi njegovi, ali i slobodno i lično, kao da ga*

¹³ *Ljudska koža sve je češće i sve više u dodiru sa suncem, vodom i vazduhom. Priličan broj ljudi i zimi ide gologlav, a leti je šešir retkost po našim gradovima. Obuća je za letnjih meseca otvorena i ostavlja slobodne prste i veći deo noge izložen suncu. A još pre pedeset godina, svet bi se za čovekom koji ide ulicama gologlav i u sandalama okretao kao za napola ludim osobenjakom. Žene idu bez čarapa, nagih mišica i leđa, gologlave. (Ali da ostavimo žene i žensku modu i njene oduvek nestalne tokove!) Radnici su goli do pasa ne samo po rudnicima, kao nekad, nego i na građevinama i kod uličnih radova. Deca se igraju golišava ne samo pored vode nego i po gradskim ulicama. Čovek se oslobađa odela koliko može, u najvećoj mogućoj meri, često i bez mere. Telo teži sve neposrednijem dodiru sa atmosferom koja ga okružuje. Sve je to još uglavnom ograničeno na gradsko stanovništvo, ali se širi i zahvata sve nove i sve šire slojeve* (710).

je on prvi i jedini sad, ovog trenutka, vezao proizvoljnom igrom svojih prstiju i svoje mašte (997).

Ponekad bilježi i smiješne slučajeve:

Jedan siromašan musliman s Vratnika nije imao novca da se ponovi za Bajram. Smogao je svega toliko da kod Jevrejina „Pred imaretom“ kalupira svoj stari fes. A kad je taj fes stavio na glavu i pogledao se u ogledalu, on je sa divljenjem i zadovoljstvom uskliknuo: „E, ljudi, što haljinka izmijeni čojeka, to je čudo?“ (1005).

20. Somatski procesi i radnje (rađanje, umiranje, spavanje, poboljšavanje) predmet su intenzivnog opserviranja i razmišljanja Iva Andrića.

21. Ovdje je posebno dominantna tema smrti. Recimo, posmatrajući otkopane grobove iz V vijeka prije nove ere sa vidljivim tragovima glavnih kostiju i osnovne konturama ljudskog lika kod Andrića se pojavilo nezadovoljstvo jer mu se činilo da se radi o neuspjelom djelu ili nedovršenom poslu pa izvlači zaključak: *Čovek treba da nestane bez traga* (5). On tvrdi da se u životu ide stazom bola i lutanja u susret smrti kao jedinom izvjesnom cilju (1268). Ali on se ne boji kraja koji ga čeka niti praznine koja zjapi iza njega (1287). Andrić konstatuje da svako umire u tami i tjeskobi svoga očajanja, a većina sa osjećanjem uzaludnosti svojih najboljih težnji i napora (407).

Andrić ističe da dođe vrijeme kada treba da se dugo njegovano, hranjeno i branjeno, upotrebljavano i zloupotrebljavano tijelo što brže i što lakše skloni sa lica zemlje.

To je njegovo vreme, kao što je i vreme rođenja i uzrasta bilo njegovo. I tu nema šta da se primeti ili objasni, niti može išta da se izmeni. Ostaje još samo pitanje šta možeš da kažeš na to ti, „ti“ koji sebe zoveš „ja“, koji si se pojavio sa tim telom, rastao sa njim, živio, uživao i patio. Kolika je suma tvoje patnje, i kakvi su tvoji dalji izgledi, ako ih ima (309).

Andrić gleda kako *čovek-dvonožac* hoda kao navijen sat, sa nepokolebljivim uporstvom te to komentariše:

Ko više ne može da korača, taj legne, i toga odnesu i zakopaju, a svi drugi produže da vrve i hodaju. Ovako gledano ne primećuje se ko je izostao, a nije važno ni koji su ti što još hodaju. Glavno je da su ljudi. Izgleda da čak ni to nije važno, nego da je samo hodanje glavno; da pokret traje i da se ne prekida. A najglavnije, možda, to je nema, nevidljiva i nepoznata vasijska snaga koja taj pokret izaziva i održava da bi se kroz njega ostvarila i objavila. Sve ostalo je sporedno i slučajno, čovek i njegov hod, kao i imena koja on svemu tome daje (204).

On smatra da su oni koji su mladi poginuli nedovoljno ožaljeni i zbog njih smrt duge životu (100).

Za Andrića smrt znači i početak nekog drugog života:

Ostati tu. Kao smrt u obliku nekog novog života (464).

On smatra da je pogrešno misliti da smrt, sama po sebi, ima nekog smisla i da rješava nešto u sudbini čovjeka (511). Za njega smrt je neizvjestan ali jedi-

ni izlaz (909), tačnije sve je neizvjesno i daleko, samo je blizu i izvjesna smrt koja se javlja sitnim kucanjem negdje nasred grudi (1197).

Na jednom mjestu kaže da ćemo sa danom, sa iluzijom dana, nestati sa zemlje, bolje rečeno prestaćemo učestvovati u iluziji dana i noći.

Sa vlažnom i toplom noći počecu da trunem. I ovako već trunem. Počecu možda i neki život da živim. I ovako, već odavno ne živim. I sve će biti kao i sada (kao i do sada!) kad ne znamo da li smo ni šta smo, ni šta drugi misle da smo. Ali postoji još i nada da bismo mogli da prestanemo da mislimo (1222).

Andrić ističe da se pitanje smrti nameće već pri rođenju i da život znači traženje izlaza.

Sa početkom samog postojanja i prvim pokretom u majčinoj utrobi, postavlja se za nas pitanje – izlaza. A kad se oslobodimo te tamnice, to je samo prividno i privremeno oslobođenje, jer, sa prvim zrakom zemne svetlosti, počinje novo i dalje, sve življe, traženje izlaza. I traje do poslednjeg daha i poslednjeg pokreta. Tome traženju služe sve naše misli, sva naša lutanja, svi naši – i najneverovatniji – postupci, napori, zaleti i sudari (342).

Za njega je smrt veliki rastanak, ali najmanje bolan od svih drugih rastanaka: *jer, posle smrti žali samo jedno, a dosad smo uvek, kod svih rastanaka, žalili udvoje* (245).

Andrić dovodi u vezu smrt i zaborav, i to u formi dijaloga u kome jedan sagovornik kaže da brzo zaboravljamo one koji umru, čak i one koji su nam za života bili bliski i dragi, a drugi odgovara: *Svi smo mi već za života zaboravljeni, samo se to jasno vidi tek kad umremo* (1110). Andrić ističe da zaborav, a ne smrt rješava sve:

Zaborav, i to ne samo pojmova, reči i lica, nego svega što postoji i živi. Zaborav tela i zaborav vremena. Zaborav, da bi se moglo predahnuti i živeti dalje u telu bez sećanja, sa duhom bez imena. Zaborav, smrt sa pravom na nadu (22).

On tvrdi da je najgora vrsta smrti ona koja se zove ravnodušnost (230).

Andrić posmatra ljude na samrti i zapaža specifičnost njihovog govora i lak osmijeh pa misli: *kad bi se ono što je polujasno, a neizrecivo, moglo rečima izraziti, saznali bismo velike i za čovjekovu sudbinu važne stvari* (1188).

Njemu se čini da je na samrti čovjek ispružen kao riba koju jedan jedini veliki talas izbaci daleko na pješčanu obalu, i tu leži, ne mrtva, ali osuđena na smrt.

Jer, za skok, povratak u more, spas, i produženje života – treba joj jedan dah vazduha, a za taj jedan dah potrebna joj je snaga koje ona više nema i niotkud je ne može dobiti te zaključuje: Smrt i nije drugo do to: malo vazduha, svega jedan dobar dah, koji više ne možemo da uhvatimo (436).

On zapaža da se posljednji pogled onoga ko umire gubi u praznini iza kulis sa koje nazivamo životom i smatramo takvim.

To je više nego ugledati sopstveni kraj kao svršen čin, jer posle toga, smrt nema šta da radi kod tog čoveka koji je pre smrti više nego mrtav. To je pravi i najteži pad koji

čovjek može da doživi, jer to znači poslednjom iskrom vida sagledati da se dešava ono što je najgore i što je uvek izgledalo neverovatno i nemoguće (512).

Andrić pretpostavlja da će sve protivrječnosti i sve teškoće koje su nas pratile i mučile cijelog života naći svoje rešenje negdje na kraju, u posljednjim trenucima, kad se otkrije istina da ništa od svega toga nije bilo važno, čak da nije bilo ni stvarno (544).

Na jednom mjestu konstatuje da zna (ili mu se to čini) kako se umire:

Kao dostojan završetak svih mučenja, neizvesnosti i tegoba, poslednje snage u čoveku pretvore se u strah, u gnev, u duboku odvratnost – i razbiju se i razveju u sudaru sa bezmernom silom. I to bez cilja i smisla, bez svedoka i bez traga, bez mogućnosti sećanja. Tako ono što je došlo u život kao nada, snaga i smisao, ili bar slutnja smisla, odlazi iz njega kao bestijalan slep strah i neopisiv užas, i ništa drugo do to dvoje (1430).

On izražava želju da okonča život u svojoj zemlji i među ljudima svoga jezika, a ne u tuđini (474), nadajući se da će umjeti dočekati smrt onako kako je i život primao, mirno i hladnokrvno, *kao zanimljiv netražen poklon (236).*

Za odlazak iz života kaže: *Odlazim zbunjen i postiden, kao da sam mnogi-ma dužan mnogo, a znam: sve sam platio, sve, i ono što sam samo pozeleo, a nikad nisam očima video ni rukama taknuo (516).*

A kada bude umirao, ovako će da rezimira život:

Stigao sam, izgleda, na mesto sa kojeg nikad nije trebalo polaziti. Nije ni strašno ni veličanstveno. Dobro mi je, zlo ne može biti. Nije nikako i nije ništa. Kao kad se završava krug, otprilike. Bez objašnjenja i bez ostatka. Dugo sam govorio za sebe: jesam, a nisam bio. Sad, kad postojim zaista, ne kažem ništa. Očigledno da sve što je bilo nije trebalo da bude. Ali, sad je zbilja kao da nije ni bilo. Završen krug. Kad kažem „krug“, to je samo ostatak stare navike da se izražavam slikom. U stvari, čim se rasprši zvuk te reči – „krug“ – neće više biti kruga ni potrebe za izrazom, ni misli koja je tu potrebu i taj izraz rodila (277).

On smatra da je misao koja nas ka grobu vuče plod poremećenog ili dotrajalog tela (49).

Andrića zaokupljaju misli i o tome šta se dešava poslije smrti. On tvrdi da je to činjenica među činjenicama, *nešto što je pre ili posle moralo da bude, a svejedno kada;* tada zvijezde neće popadati sa noćnog neba i zavjesa u hramu neće se razderati nadvoje s vrha do na dno, kao u Jevandelju (1278). On detaljno opisuje šta će se desiti sa tijelom, posebno sa krvlju i kostima.

Krv iz tvojih vena ostvariće, najposle, svoju stalnu težnju: da probije zidove svoje tamnice i otvori sebi stazu na suncu, pa da se izgubi u zemlji ili ispari u vazduhu, sasuši i pretvori u malo crne prašine koja može krenuti sa prvim podesnim vetrom u kom bilo pravcu. Jer krv, kao uopšte svaka tečnost, ima težnju da se kreće, da putuje i osvaja prostor ispunjavajući svaku prazninu. A kako je naše telo pretežnim delom od vlage i tečnosti, brzo će početi da vetri i nestaje. Sluzaste veze između kostiju i mišića, konci i rskavice, prestaće da dejstvuju i ubrzo će izvetriti, sasušiti se i nestati potpuno. Pomešaće se i dodirnuti pojedini delovi tela, i to na mestima gde se nikad za života nisu dodirnuti, i tu će najpre i početi da trunu. Kad ogoli, kostur će se

rastaviti i raspasti u sastavne delove. Tek tada će se videti – ako koga bude da gleda i misli o tome – kako je telo slabo građeno i od koliko je delova sastavljeno. A još pre toga, i mnogo brže, izgubiće oblik i boju i sva tvoja mnogobrojna svojstva koja su nekad, negde, nekom mogla izgledati čudesna i večna (1278).

Takođe izražava mišljenje da se poslije smrti može ispitivati šta smo bili i šta smo pisali, ali za života samo ovo drugo (711).

Andrić opisuje smrt neimenovane osobe i konstatuje da iza nje neće ostati ništa: ni priča, ni dva slova imena, ni znak nejasnog značenja (1300).

Njega svaki razgovor o smrti uozbilji, uzbuđi, zaustavi pa nikako ne može prihvatiti činjenicu da o tome razgovara uzgred, olako i neobavezno: ne, on sa poštovanjem prati odlazak sa ovoga svijeta jer: *Sve mi se čini da čovek treba da se izuje kad stupa na to područje, da dignu misli a spusti glas, i da bira reči, ako već ne može da ćuti* (492).

Pisac se posebno zaustavlja na smrti bliskih i dragih ljudi. On smatra da je sve ono što su izmislile religije i stvorili vijekovi u vezi sa smrću i nestankom onih koje volimo i cijenimo maleno i slabo da zatrpia ili premosti ogromnu i strašnu prazninu koja zjapi između smrti i života (100). Za njega smrt onih koji su nam bliski može dvojako i protivrječno da utiče: *nekad zamračuje i sužava, a nekad osvetljava i proširuje naše duhovne vidike, i prema tome, nas ili skršuje i uništava dokraja, ili neočekivano i čudesno jača i uzdiže* (549). Kad umre draga i bliska osoba, tek se tada tačno i potpuno sagleda ono što se ranije samo naslućivalo i o čemu se često razmišljalo: *ukaže vam se sva ogromna i strašna nesrazmera između nestalnosti, krhkosti i kratkoće ovog našeg ličnog života, s jedne strane, i svih naših osećanja, shvatanja, planova, pothvata, želja i potreba, s druge* (426). Posljedice su velike: čovjek se krši i savija, postaje manji od crva i slabiji od slamke, umire bez bolesti i smrti. Dakle: živimo od iluzija, od njih i gine-mo. On ističe da je smrt kao grom: kada udari u najbližoj blizini i neočekivano pogodi nekog koga voliš i sa čijim postojanjem si vezan najljepšim zadovoljstvima, tek tada vidiš da ne znaš i da nikad nisi istinski znao šta je smrt, da si o njoj govorio ili pisao napamet, površno i prazno: *Mislilo si da znaš šta je to smrt zato što si umeo da napišeš nekoliko poetičnih reči o turskim grobljima, a sad vidiš da to nema prave veze ni sa životom ni sa smrću* (596).

Andrić tvrdi da je već u startu izgubljen onaj ko ne umije da nađe mjesto u svijetu ovakvom kakav jeste i da se pomiri sa mišlju o postojanju smrti (533). On se pita zašto su ljudi koji je neprestano zamišljaju i nazivaju snom uvjereni da će nakon smrti moći mirno spavati, da neće i patiti od nesanice ili od ružnih snova (559).

Andrić posmatra grobove faraona i asocijativno se prenosi na hiljade kopača, zidara i prostih argata koji su tu ostavili živote te zaključuje: *svi koji su ovde umrli i sasušili se i izgubili u vreloj pustinjskoj zemlji – ne ostavivši traga ni imena – postideli su faraone i njihovu taštu želju za slavom i trajanjem* (802). On smišlja natpis na nadgrobnom spomeniku *nesnalažljivom* čovjeku koji je poginuo na ivici jedne revolucije, neoprezno i zbunjeno: *Poginuo je ne samo bez slave*

i sjaja nego, može se slobodno kazati, i bez potrebe i smisla, u trenutku kad je, kao uplašen zec dignut pucnjavom sa loga, pretrčavao brisan prostor između dve barijade (138). Andrić nudi još jedan nadgrobni natpis, bez preciziranja na koga se odnosi:

Živeći u vašem svetu, ja sam sve do pred kraj života sačuvao izgled mirna, sigurna, manje-više srećna čoveka. Ali znajte da sam u sebi bivao često, i za duže vreme, tako tuđ i dalek tome istom svetu i tako izgubljen i nesrećan da sam se danima osećao niži od najnižeg i manji od najmanjeg, da ponekad nisam znao ne samo šta ću sa sobom i svojim životom i vremenom, ni gde da krenem ni na što da stanem, nego ni kuda da gledam, kako da mislim ni šta da kažem. Ništa (649).

Dio Andrićevih razmišljanja o smrti tiče se pokojnika. Pisac ponekad dolazi do paradoksalnog tumačenja dihotomije živi – mrtvi: pokojnici nisu tako mrtvi kao što se obično misli, isto kao što ni oni koji sebe smatraju živima nisu onako ni onoliko živi koliko bi htjeli da izgledaju i kako sami sebe vide (547). On ima puno razumijevanja za pokojnike i s velikim obzirom govori o njima, sve im lako prašta i nema dana da im ne pozavidi – *Ponekad i po dvaput u jednom danu* (290). Pokojnici, oni najveći i najzaslužniji, kao i oni najbliži, najdraži, izgledaju mu kao ljudi koji su u nečem pogriješili ili nešto propustili, promašili, čak skrivili, *u najmanju ruku, kao ljudi koji nisu imali sreće i koji zaslužuju naše sažaljenje* (509). On tvrdi da pokojnici nemaju drugog stana ni zavičaja do našeg sjećanja (1301) i da su oni, *u stvari, zaboravljeni* (91). A u poštovanju prema pokojnicima, smatra on, sadržan je sav manjak koji stalno prati naše poštovanje, našu ljubav i našu pažnju prema živim i odraslim ljudima (133). Andrić izdvaja posebnu kategoriju pokojnika: *bivše penzionere* i govori o njihovoj transformaciji u drugu kategoriju – *bivše pokojnike*.

U jednom spisku umrlih nalazi se i N. N. kome je kao zanimanje navedeno: „biv. penzioner“. To bi moglo poslužiti kao najkraća i najsavršenija formula prolaznosti čoveka i svega što je njegovo. Jer, može li se išta strašnije zamisliti od te „titule“ koja za jednog čoveka kazuje da je dva puta bivši, jednom kao penzioner a drugi put kao pokojnik. Još kad pomislite da mu predstoji i treća promena, još dublji pad u ništavilo! Jer, kad nestane i njegovog groba, zajedno sa njegovim prahom u njemu (a taj će dan svakako morati doći!), on će steći i treću titulu i nazvaće se „biv. pokojnik“. I to će, nadajmo se, biti kraj svega (454).

22. Andrić značajnu pažnju posvećuje spavanju. Njegove misli tiču se triju faza: a) prije spavanja, b) tokom spavanja i c) tokom nespavanja.

Prvoj fazi (prije spavanja) Andrić posvećuje najmanje pažnje. Glavne muke vezane za to vrijeme Andrić vidi u pitanjima koja muče i sprečavaju da se misli o drugim, važnijim stvarima, a kad čovjek ipak uspije da zaspi, brzo dolazi do buđenja (1327). On smatra da se na *jastuku od varke* (zamišljanju da su sva pitanja koja muče riješena) može zaspiti stvarnim snom, prebroditi u tom snu noć te doživjeti svjetlost dana i radost buđenja.

Druga faza (spavanje) ima kao dominantu temu san. Andrić posmatra ljude kako prolaze, kako se vraćaju s posla, voze se, pješake i žure pa zaključuje

da će svi oni, neko prije neko kasnije, te noći potražiti postelju i spavati dokle mogu i kako mogu. *I svi će oni isto tako, neko pre neko posle, biti spušteni, grubo ili pažljivo, u svoje grobove* (1202). Za njega su san i smrt jedine dvije neminovne i pouzdane stvari. I dok spolja dopiru glasovi šetača, zvuci limenih instrumenata palanačke muzike i dalek zvižduk lokomotive, prije nego što legne, osjeća prisustvo velikog noćnog života (1057). *Jasno mi je da je u tom svetu sve nesigurno i privremeno, ali isto tako znam da će noćas sve još izdržati i ostati na svom mestu, i da ću moći zaspiti i spavati sa tim osećanjem i sa svojim velikim umorom* (1057). A kada se probudi, on neće znati da li je spavao, ali će znati da je sanjao (253).

Andrić dosta razmišlja o fenomenu sna. Kako su godine prolazile, on je zapažao sve manju razliku između stanja sna i stanja bdijenja (637). U snu je bio njegov dnevni život, prošli i sadašnji, do najmučnijih sitnica, a na javi *čitavi predeli noćnih snova*, bez svake mjere i logike, strahovanja bez osnova,

plima pogrešnih zaključaka pa sve do ivice bezumnih postupaka. Kada se ta razlika potpuno izbriše i kad se moje budno stanje i moj san sastanu i sklope nada mnom kao talasi, onda će biti svemu kraj (637).

Nekad je san bio za njega samo *srebrno polje tišine*, most koji *belim lukom vezuje njegova dva radosna dana* (296). Onda je došlo vrijeme u kome se po nekoliko puta tokom noći budio a teški kratki snovi, strašni i odvratni, činili se kao da su *svirepo* probrani (1189). Njegov se san ponekad nalazi u budnom stanju i traje jedan sat (1185). U snu on osjeća strašni gubitak i veliku sramotu, muči ga potpuna bezizlaznost. *Sve zajedno – neverovatno i strašno* (1189).

U poznim godinama Andrić razmišlja o rečenici koju je kao đak sarajevske gimnazije pročitao u udžbeniku latinskog jezika: *San je slika smrti* (*Somnus imago mortis*; 1251). Ona mu tada nije bila jasna jer su mu se smrt i san činili dalekim jedno od drugog: *Smrt – nešto crno i potresno, kao udarac ili zemljotres; a san – nešto mirno i prijatno, sastavni deo našeg života, praćen lepim vizijama ili slatkim nesvešću* (1251). Međutim, kasnije je tačnost toga poređenja potvrdilo čitanje u krevetu kada bi se nakon izvjesnog vremena vid zamarao, pažnja slabila, a oči sklapale. On bi se borio, nastojao da produži čitanje i da se odupre *svemoćnoj plimi sna koja preti da poplavi sve ono što se preda mnom događalo na stranicama knjige*, ali uzalud: ispuštao bi knjigu iz ruke i *sa njom život svih lica iz knjige, kao i moj rođeni*, mirio se sa činjenicom da će sve potonuti u moru zaborava i nesvesti. Ali bi to činio bez mnogo žaljenja, gotovo srećan što je ustuknuo pred svemoćnom pritisku sna jer: *on je kao smrt*.

Čitalac, nastavlja Andrić, nije ni svjestan šta mu se sve u snovima događa, a kada bi znao, lakše bi razumio njegovu jedinu želju: *nepostojanje, to jest, svet u kome se ništa ne događa i u kome se ništa ne može dogoditi* (548).

Andrića su bez prestanka, iz noći u noć, pohodili strašni snovi pa se na toliko navikao da je ponekad snivao želju da strahote sna prevaziđe i suzbije

drugim snom, takođe strašnim i da tako na apsurdan način dokaže apsurdnost svih strahota i snova (1155).

Andrić sanja svakojake snove:

a) neobične

Ispod stare i natrule daske viri jednom trećinom tela sakriven pauk. Krupan, siv i jak. To je sve. Ali ništa se strašnije ni lude ne može zamisliti (1170).

b) u kojima se osjeća nelagodno kao u životu

Idem preko neke vode, ispod gustih i niskih krošanja drveta [...] Iza mene ide jedan čovek koga znam. I znam da ga znam. Ne mogu da ga vidim, jer neću da se okrenem, ali znam da glavom dopire do prvog lišća na krošnjama drveta. Ne govori ništa, ali predviđam šta će kazati kad progovori. A progovoriti može svakog trenutka (607).

c) u kojima pada sa velike visine

Izgubio sam ravnotežu i otisnuo se, posle dužeg kolebanja između života i smrti, sa krova nekog oblakodera. Padao sam, i padajući još uvek sam mogao da pratim i nazirem svoju misao. Mislilo sam: žao mi je što ovaj trenutak neću nikad moći u sećanju ponovo doživeti. I to je bilo jedino što sam žalio i što mi je u celoj stvari izgledalo kao nepovoljno i neprijatno. Ali sam u tom žalio i sve ostalo (1018). ♦ A onda je nastala opšta propast. Survavanje svega što postoji i što bi ikad više moglo ma u kom vidu i obliku postojati. Nije više bilo zemlje, ni mrtve stvari ni žive svesti na njoj. Sve se pretvorilo u padanje i postojalo samo kao takvo. U toj opštoj kataklizmi padao je i on, sa svojom poslednjom ljudskom rečju, a ta reč je bila: „duša“, i trajala je, kao tih jauk, koliko i to padanje bez dna i kraja. I nikad ništa više (1033).

d) nevjerovatne, pune čuda i pokora

Izgleda zaista neverovatno da ima takvih snova, a i kad bi ih bilo, nemoguće je da ti snovi, pod uticajem vina i naše želje za nemogućim, postanu ma i za trenutak java živih ljudi. Tako je: i neverovatno je i nemoguće, a bilo je (1289).

e) zbog kojih se budi i ne može da vjeruje u njihovu istinitost (1261),

f) teške

Svet (sve što za nas postoji i što svetom zovemo) pretvorio se noćas za mene u – stepenice. A moja je dužnost da gazim tim stepenicama bez prestanka, do umora, do besvesti. I ja to činim sa punom predanošću i svom snagom za koju sam sposoban, sa odlučnošću koju čovek samo u snu nalazi. Znoj me obliva, dah me izdaje, i vid mi se mračni dok savlađujem beskrajne i raznovrsne stepenice. A ima ih na hiljade hiljada, svakojakih, različitih po obliku, po materijalu od kojeg su građene: niskih i visokih, drvenih, kamenih i metalnih, izgledanih, natrulih, izlizanih, kao i celovitih i novih ili maločas popravljenih. I sve se one na čudan i neobjašnjiv način premeštaju, savi-jaju, seku i ukrštaju, pojavljuju i nestaju. Čim savladam jedne, druge se propinju preda mnom, i ja, iako sam pri kraju snage, otpočinjem borbu sa njima i penjem se dalje, jer drukčije mi ne može biti.

A što je najgore, svi su moji naponi bezizgledni i uzaludni, jer u stvari niti se uspi-njem niti spuštam, samo se trošim i topim, tu u mestu, na stepenicama koje se sme-njuju ispod mojih nogu (1186).

g) o javnom nastupanju

Ja sam rođen i vaspitan u sredini koja je smatrala da u svakom javnom nastupanju ima nečeg nedopuštenog i stidnog. Zato mi se dešava dosta često ovo: sanjam da igram na nekoj velikoj pozornici, pred nevidljivom ali strogom i mnogobrojnom publikom, i to igram neku ulogu koju pre toga nisam ni pročitao i iz koje ne znam ni reći.

Nemoguće je kazati, kakve mi sve misli ne projure tada mozgom i kakvo je mučenje takav san. A snivam ga dosta često (600).

h) o bolovima

Snivao sam da me boli najbolnije mesto u meni. Duboko, dugo i jako. Najposle sam se probudio. Sa prvim talasima dnevne svetlosti stala je da prodire u mene svest o stvarnosti i da sporo ali stalno potiskuje tlapnje i bauke iz noćnih snova, sve dok me nije ispunila potpuno. Ali negde ispod te svesti – ne znam gde ni kako – ostalo je malo onog snivanog bola. Sitna neugašena žeravka koja me peče i tišti dok veseo stojim na suncu, u smehu i razgovoru sa ljudima (1178).

i) o kretanju kroz svetlost

Koraćam obasjanim putem između livada i retkih drveta i polagano se penjem vrhuncu koji ne vidim. Sve je u svetlosti, preliveno i prožeto njome. Po navici govorim o drvetima, putu i livadama. U stvari, tu postoji samo svetlost, sama za sebe, bez veze sa suncem i svetom. Svetlost kao postojanje i svet. I sam sam jedino deo te svetlosti. Prisećam se sebe, ali svetlost vidim i osećam. Svetlost, koja nije deo sveta nego život za sebe, navire, lije i buja, briše sve u sećanju, i moj sopstveni lik i rođeno ime. Osećam još samo da koraćam sa lakim otporom pred sobom, ali bodro koraćam kao čovek koji sve dublje gazi u vodu. Gazim sve dublje u svetlost i gubim se u njoj. Oborene glave vidim kako mi grudi postaju sjajne, pa prozračne pre nego što se nepovratno pretvore u žitku svetlost bez granica (1447).

Andića je zaokupljala ideja o *brijegu snova* na kom su se ostvarivale najlepše zamisli – čas *mirni i rosni brežuljak* koji Koran obećava svojim vjernicima, čas *quest'ermo colle* iz Leopardijevih snova i stihova (886).

Na ovoj našoj zemlji, to je uvek bivalo negde u daljini i divljini pustih i zabačenih krajeva, gde se to najmanje moglo očekivati. Tu sam nalazio i ja svoj brežuljak, i to neočekivano kao što čovek nađe u travi izgubljenu dragocenost čiji je gubitak već bio prežalio, a koju će opet izgubiti, da bi je mogao ponovo tražiti (886).

On je nekad pomišljao da izda knjigu pod naslovom *Snovi* i pomisli u kojoj bi bio objavljen dio onog svijeta koji živi u nama, a koji nikad ne iznosimo u knjigama i u razgovorima sa bližnjima (893). U nekim, *dobrim i visokim trenucima*, čini mu se kao da je stvarno napisao i objavio tu knjigu pa se pita zašto je nema među onih deset tomova njegovih SABRANIH DELA – *Ali to su retki i uzvišeni trenuci kad se ono što je bilo počne nerazdvojno da meša sa onim što je možda moglo i trebalo da bude (893).*

Treća faza odnosi se na nesanicu.¹⁴ Andrićeva razmišljanja o njoj tiču se više pitanja: nesanica i buđenje, lutanje misli u nesanici, slatka i ružna nesanica, nesanica i smrt, uzroci nesanice, pobjeda sna nad nesanicom, patnje u nesanici, nemoć pisanja, borba protiv nesanice (korišćenje sredstava za spavanje), igra čula u nesanici, svijet i somatizam nesaničara, nesanica kao nulta vrijednost, mjerenje nesanice (gledanje na sat), san sna i nesanica, vrste nesanice, harmonija dnevnih nevolja i noćnih nesanica.

Andrić najčešće dovodi u vezu nesanicu sa buđenjem te ističe da teškoća nije u tome kako da čovjek zaspi, nego kako da se ne budi (1250).

On je imao rijetke srećne noći kad je spavao pet sati bez prekida i buđenja. Redovno se dešava da se oko tri sata po ponoći preneš iz prvog sna. Probudi te zaptiven dah, i to obično u vezi sa neprijatnim snom. Malo-pomalo se pribiraš, dok se potpuno ne rasaniš (1250).

Andrićeva ponoćna bdijenja traju od dva do tri sata. Jedno vrijeme pali svjetlost i pokušava da čita, ali od toga odustaje. Pisac konstatuje da u tim časovima vladaju zakoni noći i mjerila tame pred kojima niko nije nevin ni pravedan, niko ne može biti čist, miran ni priseban, i ništa nije dobro ni bezopasno. *U čoveku se otvaraju mračne dvorane i pale teskobne ili nedogledne pozornice; na njima nalaze svoj rasplet i vrhunac drame koje su nekad u našim mislima i slutnjama nagoveštavale svoj dolazak, ali nisu stigle da se pojave ni ostvare; a javljaju se i nove, nepoznate, o kojima nismo nikad do sada mislili* (1250). Tek u neko doba noći polazi mu za rukom da *smiri krvotok, pogasi priviđenja i ućutka naopake misli*.

Ostane samo toplina postelje, koja nas polako obavija i greje kao rukavica ruku, i zanosi u san. A ponekad izneveri i to, i mi ne sklopimo oka sve do jutra, kad se dižemo i, tako izmučeni i umorni, ulazimo pravo u novi dan našeg stvarnog života. To je najgore (1250).

Kad ipak zaspi, pa čak i spava, on snom *premošćava ponor vremena i vezuje dve obale života* (1432). Ali ni taj san nije pravi: on spava kao što spava, pored drumu, *na pravdi boga napadnut i izranjen čovek*. I budi ga vlastito jecanje, ali ne zbog snivanog bola i smrti, nego zbog života, *koji znače stvarni bol i konačnu smrt*. Muči ga pomisao da neće nikad naći sna, ni odmora. Ako nekom srećom zaspi odmah, već poslije ponoći probudi ga nesanica, i onda nema više sna ni spasa od misli (1433). Tek sa svjetlošću dana bdijenje *gubi ime nesanice* i on se *svrstava sa ostalim ljudima i drži korak sa njima. I tako, posrćući u sebi od umora minule noći i strepeći od pomisli na noć koja dolazi, krećem se, radim i govorim, kao i svi ljudi oko mene* (1433).

Ponekad mu dolaze jutra sa zlim buđenjem, *zlojutra*, *jutra otrovana*: u njima nema mjesta ni za misao ni za rad, ni za odmor, ni za razonodu, a pogotovo

¹⁴ O nesanicama Ive Andrića u svjetlosti dubinske psihologije v. Nastović 2005. O njegovoj „bolnoj svijesti“ v. Novaković 2010.

za čitanje jer su *oči pune trnja i pepela* (1208). On otvara radio, ali ga odmah gasi. Doručak je pravo mučenje.

Gledam sebe kako žvaćem i srčem, i izgleda mi smešno i nedostojno to ponavljanje istih pokreta; naslućujem poreklo svake hrane i izvor neutažive čovekove potrebe za njom; sve mi dolazi teško i strašno; ustajem od stola i ostavljam tek načeto jelo (1208).

Jednostavno, za njega ništa ne postoji pa bi najbolje bilo da takvog jutra i nema. On je *više nego napola mrtav*, ali ipak vjeruje da će izdržati, da će i to proći i zaključuje: *Trpeti, živeti i nadživeti – to znači pobediti samog sebe i svet oko sebe* (1208).

Drugi važan momenat u Andrićevim nesanicama su lutanja u mislima. Često se dešava da, kada ne može da spava, njegova misao odlazi u najzabačene krajeve grada u koje danju rijetko zalazi.

Ona posećuje predgrađa puna zapuštenih i blatnih mesta, daščara i čatrlja, štala, ostava, drvarskih šupa, kovačnica i bezimenih kafanica, gde se pojavljuje i promiče, lunja i baulja čitav jedan svet koji traži tamu, a sklanja se od svetlosti, gde teturaju pijani samci, mračni parovi, gde zadocneli kočijaši, uz mukle povike i šumove, protežu svoja teretna kola sa avetinjskom zapregom kroz glib koji gotovo nikad ne presušuje. Idući dalje, ona obilazi ledine i jaliye na periferiji, koje svi zagađuju dubretom i otpacima svake vrste, a niko ne čisti i ne raskužuje, zadimljene krčme i pretrpane stanove (1107).

I svuda njegova misao nosi sa sobom svoju nemoćnu želju za čistoćom, redom i svetlošću. Nakon dugog stranstvovanja misao se, umorna i obeshrabrena, vraća u nesanicu, ali, ne nalazeći pokoja, kreće ponovo na put.

Ide gradskim ulicama, uvlači se u kuće, radnje i kancelarije, od stola do stola, od tezge do tezge, od registra do registra i od telefona do telefona, kroz gustiš ljudskih interesa, planova, razgovora i poslova koji sad, u noći, poživaju. I tu pronalazi, ispravlja i briše sve što je laž, greška i podvala, sitna prevara, neodržana reč, pogrešna mera (1107).

Pa mu se, sa osjećanjem uzaludnog napora i velikog umora, opet vraća. *I još na ulazu u kuću zastane na kapiji, zagleda se u potamnelu pločicu od mesinga, firmu nekog lekara sa trećeg sprata, a onda stane svojim dahom i parčetom sukna da briše i čisti taj mesing, brzo i revnosno* (1107). Kada se konačno skrasi u njemu, ona (a ne on) počne da tone u san.

Na drugom mjestu Andrić konstatuje da se u stanju bdijenja čitavi blokovi misli postavljaju pred usplahirenu svijest i da ih ona snagom svoje nesanice odnosi ili rastvara (1440). Samu jednu misao on ne može ničim da otjera, zбриše i riješi – pomisao na sirotinju. *Crna udovička sirotinja koja je bolest tela i uzetost duha, koja nema veze sa običnom nemaštinom ili sticanjem, od koje čovek obnevidi, zaluta, i poslednjim snagama srlja, daleko od svih ljudskih puteva, u protivnom pravcu od svega onoga što želi i što mu je potrebno* (1440). On u nesanici tako snažno osjeća *nerazumljivu kaznu koju zovu sirotinjom* da mu se čini da nikad nije ni pokušavao da zaspi niti je patio od nesanice.

U vrijeme nesanice on je potpuno odsutan, na drugom mjestu, u drugom svijetu (1447). U *zanosu nesanice* on naslućuje da ima negdje jedan život sav od svjetlosti u kome je ona osnovni zakon i jedini oblik postojanja.

Andrić tvrdi da nesanica ima svoja viđenja i da u svaku njenu sekundu može da stane beskrajan niz slika (1444). Tako je jednom, neočekivano ugledao prizor koji je davno vidio i na njega potpuno zaboravio.

Negde na kaljavoju i neurednoj periferiji, gde Beograd prelazi u selo bez lepote i gde selo uzalud nastoji da postane grad, video sam u zimsko predveče četiri Ciganina. Violina, dve žute trube i bubanj. Naježeni od studeni, bez zimskih kaputa, sa rukama u džepovima i instrumentima pod miškom, gacali su blatnom susnežicom. Trojica prvih bili su visoki i povijeni. Treći je bio omalen i nakrivljen. O kaišu preko ramena jedva je nosio veliki bubanj koji mu je otežavao hod i zanosio ga u stranu. S mukom je izvlačio iz blata kratke noge nečistih i bosih stopala u plitkim cipelama. Tri visoka Ciganina odmicala su brže i mali sa bubnjem zaostajao je stalno iza njih, ma koliko da se lomio i nastojao da održi korak. Njih trojica su vodili neku beskrajnu cigansku prepirku ne obzirujući se na druga sa bubnjem, koji je takođe hteo nešto da kaže. I to njegovo poskakivanje i potrkavanje i njegov beznadan napor da ih sustigne, da se uporedi i pomeša sa ostalima i da kaže i on svoju reč, sve je to davalo sliku krajnje bede, nemoći i uzaludnosti (1444).

Te noći, u nesanici, ispred njegovih očiju prolazili su ozebli i žalosni Cigani, ali ne kao jedan trenutak dana i jedna od mnogobrojnih slika, nego kao da ništa na svijetu ne postoji osim toga i kao da time treba sve da se završi.

Andrić izdvaja dvije vrste nesanice – jedna je slatka, druga ružna i teška. O prvoj manje govori nego i drugoj. Poslije mnogih *nesanica od bola, od gnušanja, od mučenja savesti, od straha od samoga sebe* njemu dođe nesanica od radosti, suviše velike i duge, *sa nemirnim srcem kao bezobzirnim susedom* (1437). Šta on tada vidi?

Vasiona je od fine uzdrhtale materije. Nebo treperi od jedne frule, i zemlja tutnji od kola igrača. Borim se da me potpuno ne preovlada i ispuni zvuk, da ne izgubim svest i da me ne ponese šumni okean kao more premorena plivača. Dobro je što svirka frule ima kratke prekide i što u igri ima trenutaka zastoja u kojima igrači stanu, zamišljeni ne toliko o pokretu koji će učiniti koliko o onome koji su pre toga učinili. U tim prekidima i zastojima hvata se dah i tvrdo mesto pod nogom, da čovek ne presvisne i ne potone, nego da živi, pa ma i kao plen zanosa i nesanice, i da sluša pisak frule i topot nogu, i da bdi mučen radošću (1437).

Za razliku od stanja kada čovjek potone u nesanici *kao u okeanu gustog i ustreptalog mraka*, kada je i samo dahom *kao tankim koncem vezan za beli, nevidljivi svet*, kada *na tankoj niti svoga daha, kao pauk, čeka jutro*, Andrić ponekad kraj otvorenog prozora ubrzani dah pretvara u nečujno radosno kliktanje, a *crna i gorka nesanica* prelazi u opojan zanos kakav daju samo čudesna spasenja ili neočekivana radosna viđenja nakon dugih rastanaka (1439).

Jednom, kada nije mogao zaspati, sjetio se davnašnje i davno zaboravljene ljetnje noći, vedre i tople (1450). Tada mu je jedna lijepa i *veličanstvena* žena, koju su mnogi želeli, ukazala jasan i neočekivan znak pažnje kojim je bio *zane-*

sen i srećan onom nestalnom i varljivoj srećom koju žene mogu da daju na trenutak toj vrsti mladih ljudi, trenutak kad se urođena muška sujeta susretne sa ženskim lukavstvom, pa planu i stvore, za jedno magnovenje, čitav svet opojne i kratkotrajne sreće. Od zanosa i uzbuđenja gušio se od sreće pa nije mogao da spava.

Činilo mi se da postelja poda mnom buja i raste. I svaki čas sam se dizao, odlazio do otvorenog prozora i u retkim zvezdama i mračnim masama džbunja i drveća tražio svedoke svoje sreće. Bio sam radostan što ne mogu da zaspim, jer sam se bojao da mi se sreća ne pomeša sa snovima i ne iščili do jutra. Bdeti, značilo je čuvati je i neokrnjenu preneti u novi dan. Biti budan, značilo je biti srećan. Zaspiti, pa ma i za trenutak, značilo je izgubiti trenutak sreće. – Razume se da je to bilo ujedno i jedino i poslednje dobro koje sam video od te žene i sva sreća koju je ona mogla da pruži (1450).

Andrić se sjetio ove slatke nesanice u noći premoren od *nesna*, sjetio se nakon niza godina bez povoda i razloga te ponovo osjetio čudno dizanje postelje i naivnu i neodoljivu potrebu da se traži svjedok za sreću.

I to sam osećao dugo i tako živo da sam počeo da zamenjujem nekadašnju nesanicu od sreće u letnjoj noći, pre toliko godina, sa ovom sadašnjom nesanicom koja dolazi od velikog i tajnog jada koji samo ja znam. – Čini mi se da sam uljuljkan tom varkom i zaspao i utonuo u san u kome su se obe nesanice izjednačile, stopile i izgubile (1450).

Daleko češće Andrić je doživljavao teške i mučne nesanice, i njih detaljno opisivao. On ističe da svako stanje u koje čovjek može da dospije ima jednu patnju, a nesanica dvije, i to suprotne, koje bi trebalo da isključuju jedna drugu.

Najtanje i najneodređenije od svih stanja, nesanica, ima najtvrđe, dvostruke, temelje. I čovek koji nema više snage da bdi ni mogućnosti da zaspi nije pošteđen ni od jedne nevolje koja na ljude može da naiđe. Tako on leži i čili kao mrtvac bez pokrova i u isto vreme traži odgovora na sva pitanja kojima nas život pita i progoni. I go je i nemoćan, a zna za bol velikih gubitaka. Bez igde ičega je, a oseća kako od njega stalno otiču krv, ljubav, snaga i imetak sa svakim sekundom (1435).

Za njega su pravi pakao sivi predeli nesanice po kojima kao munje i aždaje neprestano preleću naše pogrešne predstave i jalove misli o svetu i o sebi u njemu, bez nade na neko razumno rešenje ili spasonosnu promenu (485).

Andrić u nesanici razmišlja o smrti, u nesanici vidi elemente umiranja. U takvom stanju on je potpuno obezglavljen i ne zna kome svijetu pripada: niti je živ, niti je mrtav (1453). Za njega je čovjek koji ne može da spava usamljen i odvojen od čitavog svijeta. On tvrdi da postoje dva svijeta: svijet mrtvih i svijet pospalih, ali ne postoji jedinstven i povezan svijet onih koji bdiju.

I u ovoj ogromnoj noći u kojoj pod pokrovom tame spava zdrava i srećna velika većina ljudi, održavaju se, kao izdvojena i razasuta ostrvca, užarene postelje onih koje san neće. Onoliko ima nesanica koliko ima ljudi koji ne mogu da zaspu. I jedno od prokletstava nesanice je i u tome što je čovek u toj patnji sam, i što se ne može ni na koga pozvati ni osloniti i ničim utešiti ni zavarati (1453).

Andrić je na javi često mislio o smrti, doživljavao je u snu, ali istinski i duboko osjećao samo u trenucima nesanice (1443). Tada bi mu postala vidljiva i jasna smrt tijela.

Ne hodati, ne gledati, ne govoriti. Tkiva i sokove, koje smo navikli da smatramo svojim, pomešati sa sokovima i tkivima u zemlji. Ući u nepoznat, nedeljiv i neresljiv račun postojanja bez svesti (1443).

Njemu se *prisno i nedvoumno objavi biće smrti* kao što mu se se nekad, pod vrbama nad jednom rijekom, objavila suština života, plodenja i trošenja, kada je sagledao i shvatio smrt tijela. Ali mu umiranje nije tako strašno kao nesanica. On se ne boji onog šta ga čeka na kraju života, niti praznine koja zjapi iza njega, nego *večerašnjeg sumraka i noći* koja nailazi za njim, praćena nesanicom i njenim *bezumno svirepim mučenjem* (1287).

Andrić ponekad navodi uzroke, izvore i povode svojih nesanica. Obično je to neko osjećanja koje svaki put ima drugo ime i nov povod, ali koje je u stvari uvijek jedno isto (968). Nekad, kad je imao teške i izuzetne nastupe nesanice, on je za svaku neprospavanu noć znao razlog, dugo ga pamtio a kasnije bi se sjetio nekih od razloga pa bi mu bilo nevjerovatno da je mogao tome pridavati važnost, bilo bi mu smiješno, čak ga je pomalo hvatao stid (1451).¹⁵ *Danas, kad su moje noći postale moje nesanice bez razloga i povoda, bez gneva i straha, bez objašnjenja, bez pomisli na san, ja sam mnogo mirniji u sebi i zadovoljniji sudbinom* (1451). On se pomirio s tim da ga san ne krepí, ali i da ga nesanica ne satire. *Čim padne noć, u meni plane neka svetlost od koje sja i trepti svaki damar u meni, i ja primam mučno nespavanje kao što sam primio tolike bede u životu, bez roptanja, bez nade na olakšanje, bez pomisli da se kome ispovedim i požalim, sa nesvesnom rešenošću da sve podnesem i prevaziđem* (1451).

Do nesanice dolazi i zbog neprijatnog sna (1250).

Postoje slučajevi kada Andrić uspijeva da izvojuje pobjedu nad nesanicom: u tišini i polusvjetlosti uspijeva da zaspi kratkim, slatkim snom koji ga ispuni *tečnim srebrom bez težine* (967). A onda, preko čitavog dana, on nosi sjećanje na taj sat spavanja kao pravu dragocjenost. Pa i iduće noći, kad legne, osjeća u sebi ostatak toga jutarnjeg sna *kao kvasac za duboko i tvrdo spavanje od kojeg se sutradan diže i oporavlja u meni sve što je poharano i oboreno za vreme nesanice minule noći*. Drugi put, kad već jutro *dobro zabeli*, umjesto ustajanja i mirenja sa nesanicom, nastupa dvadesetak minuta neočekivanog sna, *tankog i prozračnog, ali toplog i slatkog sna*.

U trenutku kad se rešavam da napustim postelju i nadu na spavanje, obavije me odjednom mlečna i pomalo teška atmosfera svetle i mlake magle, i ja osećam da spa-

¹⁵ I na drugom mjestu navodi da ponekad nije mogao da zaspi zbog dubokog, bolnog osjećanja stida: *Osećam stid zbog nepoznatog propusta, zaboravljenog greha, tajne sramote koja je skrivana i zatrpavana kroz naraštaje i koja se probudila noćas u mojoj svesti i potresla moje biće do mračnog dna* (1442).

vam. Ne znam za sebe ni za svet, ali znam da postoji blagodet spavanja, da je ona jedino što postoji i da se u njoj gube i rešavaju sva naša pitanja, naše jave, naše nesanice i naša snoviđenja. I dalje nema reči (1446).

U nesanicama i poslije njih Andrić nije ni za šta, pogotovo za pisanje. On pokušava da nešto radi (kad već ne može da spava: *da od avetinjskih sati koji nemaju mesta u ljudskoj raspodeli dana načinim plodno i korisno vreme koje će mi ostaviti zdravo osećanje zadovoljstva posle svršenog rada*) ali bezuspešno pa je očajan i svjestan da će veću polovinu noći morati provesti budan, nepomičan i nesrećan (1441). On bi tada dugo sjedio nad bijelom hartijom dok ne bi uvidio da su *minuti od kojih je sastavljena nesanica jalovi i prazni kao snetljivo žito* i da *od njih nema brašna ni hleba, zdravlja ni dela*, nego da ih valja preležati *kao mrtvac, ali mrtvac čiji bolovi nisu prestali*. Digao bi se od nesuđenog posla i legao ponovo na postelju, *gde mi je mesto*, sa saznanjem da je čovjek dok god je živ sklon da vjeruje kako je njegova osuda blaža i njegova muka manja nego što jeste, kao i da je svaka nada koju očaj rađa samo nova vrsta mučenja.

Na jednom mjestu on bilježi: *U sinoćnjoj, najgoroj, noći nije zabeleženo ništa*. i dodaje da to ne bi ni vrijedilo jer nema moći ni hrabrosti da kaže sve što je i kako je bilo (1448).

U borbi protiv nesanice Andrić je u nekim slučajevima koristio sredstva za spavanje, ali je shvatio da to nije rješenje jer nije osjećao pravi san, koji okrepljuje pa je više volio da se muči, nego da uzima pilule.

Čovek zaspi odmah, ali to je kao da u njemu neko spava, a drugim, većim, i kao boljim delom sebe on je budan i oseća onaj deo koji spava. Dakle, ipak ne spava (1026).

Kad je spavao uz njihovu pomoć, znao je da sniva kako spava.

Iznad mene i oko mene stvori se kao neki moj dvojniki, nekoliko puta veći od mene, ali sav od lake i prozirne materije, treperi, diže se i spušta u ritmu sna, a ispod njega nazire se malen i taman i budan čovek. To sam ja i sa mnom sve moje stare misli i drhtavice koje mi ne daju da zaspim i koje me bude posle kratkog prvog sna (1025).

Tokom nesanica, tom *muklom i jezivom životu*, kod Andrića dolazi do igre čula, *stalno tka i treperi avetinjska igra čula* (1452). Ona se odigrava u tišini, u noći bez zvuka. Andrić zaključuje: *Nesanica je nema, a zna se da najgore kolju zverke bez glasa* (1452). A kad bi se u nesanici zvuk i javio, kada bi ona *progovorila* ili *propevala*, odjednom bi nestala ta neman koja *kao bezglasen žrvanj, vlada, tlači i satire* (1452). Na drugom mjestu kaže da mu je sve ono što nikad nije mogao u snu naslutiti ni na javi vidjeti kazala nesanica svojim nemim i mračnim govorom (1455).

Andrić ne razmišlja samo o nesanicama nego u analizu uvlači i svijet nesaničara – *onih koji u istoj ovoj tami bdeju isto bdenje i čekaju na isti san, isto ovako uzaludno kao i ja* (1436). Za takve ljude noć je poseban svijet, a nesanica vjera, zavičaj i hljeb.

Ne znamo se, ne čujemo i ne vidimo, ali imamo isto boravište koje je bez imena i lika, negde na polovini puta između sveta živih i sveta pokojnika, oba podjednako blizu i daleko, da se ne mogu dozvati, nazreti ni dokučiti.

Nismo vezani ničim do time što nismo vezani ni sa svetom živih ni usnulih ni mrtvih, ni između sebe. Bez broja, bez lika, bez imena, bez odnosa, veza i zakona, mi smo samo patnja, samo želja da se ne pati, i da se odoli ako mora da se pati.

A san ili buđenje rasturaju nas i brišu zauvek kao tajanstvenu i retku igru svetlosti i mraka koju niko nije video i koja nije znala sebe, a koja se ponovno rađa svake noći (1436).

Pisac opisuje i somatsku prirodu onih koji ne mogu da zaspu: imaju sklopljene oči, zgrčene noge i prekrštene ruke (1434); sa posljednjim naporima strpljenja, mijenjajući položaj, leže u postelji sklupčani, bez odbrane, kao čovjek koga kamenuju (1250); sklupčani u tami čekaju jutro koje ne okrepljuje i ne raduje, potpuno obezglavljeni i bez saznanja o tome kome svijetu pripadaju (1453); jednostavno to je zgrčena gomila mišića u nemirnoj koži koja ne može da spava (1455).

Neke Andrićeve nesanice mogli bismo okarakterisati kao poništavanje, neutralizaciju, negaciju svega. Nesanica, naime, ne muči samo tijelo nego gasi, briše, izopačuje misao, koči i zaustavlja sve duhovne snage (1445). U njoj se čovjek razboli, *raspameti, osiromaši*, usami i povije, pa *ne vidi* nebo i *ne oseća* zemlju, ne vjeruje u sebe, postaje mučeno, golo i gladno tijelo, koga sjećanje vara, sadašnjost sve uskraćuje i budućnost ništa ne obećava, kao da nikad nije živio, kao da i sada ne živi, nego samo postoji, postaje mučeno, uzdrhtalo klupko živaca, žedno sna i željno svakog dobra.

Andrić pokušava da dokuči da li se nesanice mogu i kako mjeriti, iako zna da niko ne određuje dužinu stanja *kad se savija i lomi i poslednje vlakno u čoveku, zbog svojih i tuđih nedaća, niskosti i rugoba* (1431). Njemu je potpuno jasno da za nesanicu nema mjere niti računa.

Pa ipak, kad se posle četrdeset osam sati patnje, neprestane i stalne patnje i u samom kratkom snu, izgubi svaka i najmanja sposobnost za bol i stradanje, naiđe odjednom veliko olakšanje od same činjenice da bol ne može više da pritiče, i tada zaspim sa mislima na livade ili neka nasmejana lica, a sa osećanjem da je ceo svet i sve do Boga moj dužnik, da mi je učinjena krivda, i da je u tome sva moja nesigurna i kratkotrajna veličina (1431).

U nesanici i borbi protiv nje ne pomažu nikakvi mjerni uređaji poput časovnika pa se, kad ona nastupi, Andrić zariče da neće da gleda na sat i da mjeri patnju: *Kao što nenaoružan čovek koji se nađe pred opasnom zveri pokušava da se spase praveći se da je ne vidi i ne primećuje, ja nastojim da zaboravim časovnik i njegovo postojanje* (1444).

Andrić ponekad sanja da spava slatko i duboko zdravim tvrđim snom (1438). Sniva i buđenje iz toga sna: kako mirnim, snažnim korakom ide u susret danu, osjeća rođene oči, ispravane i vedre. On sniva za tih *nekoliko minu-*

ta primirja u borbi sa nesanicom, ali se iz tankog dremeža brzo trgne na novo bdenje, sve do svitanja. Ali, evo i jutros, ja mogu, čim sklopim oči, da izazovem u sebi neobičan ritam onih koraka kojima sam stupao u noćasnjem snu, ispavan, miran, iznad svakog zla, iznad misli o sreći (1438). Dešava se da sniva kako ne može da zaspi, što ga budi i shvata da je spavao te da tek tada počinje stvarna nesanica i istinsko mučenje (1449). Problem sa nesanicom Andrić ne vidi samo u tome što teško uspijeva da zaspi ili ne može da spava već i u tome što njegov san postaje sve tanji i lakši (1449).

Andrić zapaža harmoniju, sklad između dnevnih nevolja i noćnih nesanica, što ove posljednje čini još težim i gorčim: noćna muka odgovara sasvim njegovoj nesreći dana pa mu se čini da je on *voćka koja trune sa dva kraja* (1454). Pri tome osjeća da je lišen svega, čak i prava da se žali ili buni na zao udes. *I ostaje mi samo da bez nade i misli, koja bi me utešila, čekam da se moj dan i moja nesanica sastanu i sklope, kao dve planine, i da me smrve bez traga* (1454).

23. Rađanju Andrić posvećuje vrlo malo pažnje. Na jednom mjestu ističe, u obliku dijaloga, da ljudi ne dolaze na ovaj svijet zato da bi željeli da žive dugo, da budu zadovoljni ili čak srećni, a na pitanje pa zašto onda žive odgovara: *Ne znam ni ja, ali svakako najmanje zato* (422). Na drugom mjestu ukazuje na nesklad između vremena potrebnog za rađanja i odrastanja i vremena za umiranja: *Toliko mesta i vremena treba da se čovek začne, rodi i odraste, a samo jedan trenutak i nekoliko pedalja zemlje dovoljni su da taj isti čovek mine kao da nikad nije ni postojao* (274).

Nema mnogo razmišljanja o razvoju ličnosti. Za Andrića taj je proces rezultat prirodnog i neminovnog naizmjeničnog djelovanja unutarnjeg nagona za širenjem i spoljnog otpora koji to širenje zaustavlja ili mu mijenja pravac (321). Ali u tome vidi i dvostruku opasnost: jedna (velika) dolazi u obliku nesavladljivih prepreka i otpora pa razvoj biva zaustavljen ili iznakažen; druga (ne manja) nastupa kad ličnost, zbog nedostatka spoljnog otpora, može da se razvije potpuno, *do poslednjeg kutka i najdubljeg dna*, i da ispolji sve osobine i mogućnosti. *Jer, niko ne zna i ne sluti šta sve pojedini od nas nosi u sebi, šta sve može otkriti i pokazati nesmetano širenje jedne ličnosti, ni kuda može odvesti njen neometan let* (321).

24. Pobolijevanje, bolesti, bolovi i bolesnici jedan su od predmeta Andrićevih misli.

Što se tiče bolesti, Andrić tvrdi su one, sitne i krupne, samo razni načini i pokušaji da se čovjek prevede iz života u nepostojanje, jer nas smrt *celog veka drma, vuče, udara i zakreće čas levo čas desno, onako kao što čovek izvlači ekser iz daske; ukratko, čini sve kako bi nas što pre izvukla iz života* (206). Kad se pojavi bolest, čovjek se uvijek iznenadi, i u tom ima neke gorčine i pobune, što pokazuju da se nikad nismo izmirili sa životom ovakvim kakav jeste i da negdje najdublje u nama postoji i traje nada da bismo mogli nekako izbjeći neumitnom toku života: *Jer svaka, i najmanja, klica života nosi sa sobom i svest*

o trajanju i savršenstvu (186). Andrić zapaža da se jednostavni, nagonski ljudi ponašaju vrlo čudno u bolesti: dok su zdravi, oni su veseli, druželjubivi, skloni kontaktu sa ljudima, a kad se razbole, ostanu sami sa bolešću, kao da namjerno prekidaju sve veze, kivni su na bolest i na sve oko sebe pa prestaju da poznaju one koji su im dotle bili bliski i dragi i ne umiju da prime njihove savjete, utjehe i pomoć. *Boluju kao zverke* (192). A ljudi oko bolesnika pokazuju, u većini slučajeva, prividno uzbuđenje i površno učešće u nevolji, što smatra prirodnim i dobrim, jer to pokazuje da bolest i skori odlazak iz života nisu stvari toliko važne da se zbog njih treba suviše uzbuđivati i žalostiti.

Idemo. Dolaze. Bili smo, bivaju i biće (332).

Život je pun ironije, što potvrđuju i konkretni primjeri koje pisac navodi. Recimo, jedan je čovjek živio preko osamdeset godina i gotovo isto toliko bolovao, a u kratkim vremenskim razmacima, kad se smatrao zdravim, samo je uobražavao da je zdrav (475).

Andrić smatra da samo preboljene bolesti mogu biti opisane i umjetnički prikazane (666).

Andrić ostavlja zabilješke i o svojim bolestima te ističe da su one, kao i liječenje, imale dosta neočekivanih posljedica: potpuno se izmijenila priroda sna i spavanja,¹⁶ drugačiji je postao odnos prema vremenu,¹⁷ nestalo je dosade, nestrpljenja i želje da se ono skрати i ubrza (*Čemu ubrzavati dolazak trenutka koji i tako mora doći?*; 457). Njegove misli sve su manje usmjeravaju prema budućnosti – on je sav u sadašnjosti.

Samo ponekad, ublaženo i nejasno, mislim na prošlost. I, začudo, ono čega se najčešće sećam i što bih želeo, kad bi se moglo, da vratim – to su letnji dani, sunčanja, kupanja i šetnje po šumama. To je sve (457).

Kada boluje, glas mi je dubok i hrapav, dah otežan pa se boji noćnog gušenja, što potpuno mijenja tok misli i prirodu predstava: *Gledam cveće oko sebe, tamnozeleno vrhove gora i večernje svetlo nebo u daljini, ali me misao jednako odvodi u gradove, kroz predvečernje ulice, u niske polumračne i zagušljive stanove kućnih nastojnika, sa kanarincem u kavezu i nepomičnim mačkom u uglu provanog divana, sa teškim dahom nekih lekova i lekovitih trava* (1137). Da bi se odbranio od teških misli, naglo se diže i nastoji da izazove u sebi druge slike, ponajčešće da sjedi zavaljen duboko u fotelji aviona, odvrcе ventilaciju i pušta da mu pravo u lice struji mlaz svježeg vazduha. *Ali svaki moj avion, posle kraćeg leta, aterira u polumračnoj prostoriji sa niskom tavanicom i teškim zadahom lekarija* (1137). Andrić zaključuje da je malo potrebno da čovjek nestane sa ovo-

¹⁶ *Nekad je san bio nešto izvan mene, kao neki neprijatelj kojeg je valjalo krotiti, moliti ga, laskati mu, pretiti. Sad je on deo mene, prirodna stvar sa kojom se prirodno sporazumevam i snalazim, bez poremećaja i trzavica* (457).

¹⁷ *Pre sam strepeo od najmanje praznine u moru vremena, kao od ponora. Sad te praznine i ne osećam. Ide vreme, i ja sa njim; sve ima svoj čas i svoje mesto* (457).

ga svijeta u kome sunce određuje uslove i zakon života. *Isto kao kad u knjizi koju čitaš, bez razmišljanja i mehanički, okreneš stranicu što je govorila o životu, a iduća stranica opisuje smrt i nestanak* (1137). On se ovako tješi: *Što ne boli – to nije život, što ne prolazi – to nije sreća* (120).

O bolu i bolovima pisac je ostavio nekoliko zabilješki. On razmišlja o *licu ljudskog bola, ali onog velikog i pravog koji ne traži leka ni olakšanja, ne seća se ničeg i ne nada se ničemu, koji je jednom zauvek postao to što je, samo to može biti i samo kao takav jednom, možda, uminuti i nestati* (405).

Andrić ističe da mu predmeti oko njega zadaju bolove, bezbrojne i raznovrsne (280).

Kada se u tami, na početku druge polovine noći, probudite sa nepodnošljivim osećajem da padate, tonete, i da se gušite, vi nailazite na dotad nepoznate bolove. Ima ih u vama i oko vas, ima ih u vašim mislima, sećanjima i predviđanjima; svaki od njih izgleda neizdržljiv i smrtonosan, ali nijedan ne ubija. Jer, to nije smrt, to što vas budi usred noći i sučeljava sa bolom; to vas život boli, samo postojanje kao takvo, i da bi mogao što duže da vas drži u svojoj vlasti, plaši vas smrću. A ona je jedini pravi i savršeni lek svakom bolu i strahu (294).

On se nalazi u nedoumici da li da pusti bol da padne *sopstvenom težinom, kao predmet, na usamljenu gomilu kamenja* ili da mu pođe u susret, da protrči kroz njega i izađe na drugu stranu, gdje ga više nema ili da mu se potpuno preda, *postavši jedno s njim* (317). Ponekad razmišlja da se treba spasiti/ spasavati, ali ne bježeći od bola, nego hvatajući se s njim u koštac, nastojeći prodrijeti u njega, *sve do srži, do njegove središnje nepomične tačke u kojoj se ukrštaju i neutrališu sve bezbrojne linije njegovih večito pokretnih snaga, i tu naći počinak i spasenje* (435).

Pisac zapaža da bolovi koji potiču od urođene osjetljivosti, nesklada između unutarnjeg života i svega oko njega te nerazmrsive igre mašte i stvarnosti postaju s godinama rjeđi i imaju sve manje vlasti nad njim, ali zato osjećanje prolaznosti sve više prožima čitavo njegovo biće, *hara u meni kao zaraza*.¹⁸

O bolesnicima Andrić ostavlja nekoliko zapisa. On smatra da bolesnik koji se ne pomiri sa činjenicom da je bolestan neće nikad ozdraviti (162). Razmišlja i o duhovnom bolesniku, *bolesnom duhu*, za koji kaže da je mnogostruko nesre-

¹⁸ *I to nije više pitanje mojih rođenih godina, ni opstanka stvorenog sveta oko mene. Ne. Reč je o vremenu uopšte, o vremenu kao takvom. Sa strahom, sa osmejkom, gotovo sa zadovoljstvom gledam kako minute protiču. I u daljini nepojmljivi i bezimeni trenutak kad će kanuti poslednja minuta i kad će izvor vremena presušiti zauvek. I vidim jasno: u borbi koju svet vodi sa svojim suđenim vremenom što prolazi, ja sam, kao prebeg, stao na stranu vremena, dakle na stranu onoga što umire i nestaje. I sad gledam svet kao neko ogromno telo od kojeg otiče njegovo vreme kao krv, i sa svakom minutom koja iskuca, sa svakim krvnim zrncom, to veliko telo stari i slabi, neprimetno ali stalno. A u tom opštem potopu koji predstavljaju naš život, naše vreme i ovaj svet, ja plovim na santi koja se zove prolaznost* (34).

ćan, težak sebi i drugima ako se osjeća odgovornim i za tuđe grijehе i prestupe sa kojima nema i ne može imati veze, između ostalog i po tome što *mučen grižom savesti i kajanjem zbog uobraženih grešnih postupaka često i ne primećuje one koje sam, uzgred, stvarno počinja* (372). On zapaža strah ljudi od hroničnih bolesti pa za jednog takvog (sa srčanom manom) navodi da je tako uplašen da hoda kao sjenka i govori kao bolesnik. *Izraz lica mu je napregnut a odsutan, kao kod čoveka koji prinese uhu sat i osluškuje da li radi; samo što to kod čoveka sa satom traje trenutak-dva, a kod njega je to stalan izraz* (1019). Drugi put vidi bolesnu djevojčicu koja ga podsjeća na malo jagnje što ne može da hoda, zaostajući iza stada (961). A za uobraženog bolesnika kaže da mu je sudbina strašna: *To je čovek koji umire na rate, a ne živi ni onim delom života koji mu još ostaje* (465). Hipohonder je za Andrića nesrećan i neplodan čovjek, težak sebi i drugima. Andrić smatra da malo koja bolest unakazi tako iznutra i poremeti odnose prema okolini kao hipohondrija: u njoj čovjek postaje samoživ, sebičan, sujetan, sumnjičav, nepovjerljiv, postajne nepodnošljiv za okolinu, nesposoban da primi ičiju pomoć, utjehu ili saučešće. *Takav čovek ne oseća život, ne vidi svet, ne voli ljude, i sav je usredsređen na svoje jedno telo i vezan za njega tucetom bolesti kojima ga sam zaražava, sam ga leči od njih, i sam opet zaražava* (465). S druge strane, teški bolesnici, paralizovani, osuđeni na nepomičnost, slijepci i dr. umiju da se izdignu nad nevoljom, da nađu mjesto u životu.

U svakoj bolesti, čovek jednim delom svoga bića ostaje na strani života i zdravlja, dok u hipohondriji, u težim, ekstremnim slučajevima njenim, čovek biva ceo prebačen na stranu bolesti. A posle, posle, sasvim je svejedno kako se zovu uobražene bolesti od kojih on „boluje“, kakve su i koliko ih je, jer on pati od one koja je izvor svih bolesti i za koju ne postoji nada i nema leka. Jer, on leči sve moguće svoje (uobražene) bolesti, a samo ne onu od koje zaista boluje. Svaki bolesnik, dok u njemu traje malo životne snage, teži ka zdravlju, a hipohonderove misli i težnje kreću se u pravcu bolesti (465).

Andrić konstatuje da se često govori i piše o zdravlju i o bolesti, ali se rijetko ko zadržava na fenomenu ozdravljenja, tom najradosnijem i najzanimljivijem trenutku života (700).

Samog Andrića posebno pogađaju problemi sa sluhom. On po navici i potrebi sluša šta ljudi govore, čak mu se čini da dobro čuje, a kad se zapita šta je rečeno, vidi da ništa nije razabrao.

Tada te obuzima neka vrsta srdžbe, razdražen si i ljutiš se što govore, kako tebi izgleda, suviše brzo i što ne govore glasnije, nego šapuću i mrmore. Tražiš da ponove rečeno, a krivo ti je što moraš to da činiš, i povišenim glasom i grimasama izražavaš svoje ogorčenje i nezadovoljstvo. Postaješ nestrpljiv, netrpeljiv i osoran. U isto vreme u tebi se javlja sećanje na gluve ljude sa kojima si nekad razgovarao, na njihov uzne-miren i nepoverljiv pogled i na savijen dlan oko ušne školjke. Pomisao da sada i sam izgledaš tako i da ostavljaš takav isti utisak, lako izaziva u tebi sumnju da te sabsednik potcenjuje ili da ti se ruga. (I to je, valjda, sastavni deo oboljenja.) A kad odmah razabereš nekoliko reči ili celu rečenicu kojom te nešto pitaju, obraduješ se

neočekivano i preterano i, odgovarajući, ponavljaš i to pitanje, jer si ponosan što si ga čuo. Počinješ da detinjiš (1280).

Andrić konstatuje da se čovjek relativno lako miri sa činjenicom da dobro ne vidi, ali saznanje da dobro ne čuje grubo ga udara, uznemiruje, nagoni u strah (1280).¹⁹

Rijetki su Andrićeve bilješke o ljekarima. Samo na jednom mjestu opisuje profesora i šefa neke klinike, tačnije daje sliku kako se on odnosi prema bolesnicima.

Pita ih kako su, i odmah se raduje što su dobro, ali glavno je da on svakog stegne za mišicu, potapše po ramenu ili obuhvati oko pasa. I tako, stvarno plivajući između njih, odupirući se širokim dlanovima o njih i otiskujući se od jednog do drugog, on ispituje i teši i smiruje, i oslobađa ih se tako jednog po jednog. Kad i posljednjeg od njih odgurne veselo i lako, kao što čine fudbaleri sa drugom koji je upravo u tom trenutku dao gol, krene živo put svoje male kancelarije. Tu se sruči na belu stolicu i raširenih ruku obgrli bolesnička dokumenta koja leže na stolu lepo složena u providnim „košuljicama“ od celofana (1323).

Ali kaže i ovo: *Po pažnji koju volimo da ukazujemo svojim lekarima i zahvalnosti koju redovno osećamo prema njima – vidi se koliko volimo sebe* (364).

U Andrićevim zapisima ne nalazimo ni mnogo opisa klinika, poliklinika i bolnica, inače sastavnih dijelova Andrićevog života. Na jednom mjestu on daje sliku gradske očne klinike,²⁰ na drugom klinike za uši, grlo i nos,²¹ a na trećem klinike za uši-grlo-nos: na metalnom stolu leži postariji čovjek u bolničkoj

¹⁹ Pisac navodi i drugi primjer: u turskom Ministarstvu inostranih poslova bile su oko 1936. sve glavne ličnosti nagluve, ali to nisu ni krile, nego upadljivo pokazivale (1003).

²⁰ *Nekoliko velikih paviljona, rasturenih po gustom, prostranom parku. U jednom od njih, na drugom spratu svetla soba, sedam koraka duga, a nepuna četiri široka, sa velikim prozorom koji zauzima veći deo zida na užoj strani sobe. Dobar deo toga prozora zaklanja granata krošnja visoke lipe koja je zasađena pre četrdesetak godina i već narasla do drugog sprata bolničke zgrade. Kad otvorim prozor, rukom mogu dohvatiti isturene najbliže grane. Lipa je u ocvetavanju, ali na mahove još širi od sebe tanak dah, više kao neko sećanje na miris lipa u cvatu* (1306).

²¹ *Jedan, ali ogroman prozor (2,40 sa 1,80 m). Gleda polovinom na blede letnje nebo, polovinom na zelenilo parkova koji nas okružuju. U daljini, na obzorju, tanki profil gradskih krovova i sive ili zelene kupole. Po nečem se oseti blizina mora i širina većih prostranstava. Kad se podigne krilo velikog prozora, navaljuje kao bujica blag vazduh lepog severnjačkog leta. Čovek se oseća kao da je u lakom ali čvrstom kavezu koji je obešen na ivici planinskog vrha. Tu nije samo širina i sloboda vazduha i prostora nego i snaga vremena i svega što je oko nas i što nam život čini bogatijim.*

Tu je čovek kao na osmatračnici, čistoj i sa minimumom nameštaja, gde se živi kao uz put. Misli su brze i prodorne, raznolike, ali povezane među sobom. San nekakav lak, lagano i neosetno dolazi i odlazi; ima ga kad treba, kao i hrane i pića, a sve je nenametljivo, besprekorno i čisto, gotovo nestvarno (1320).

pidžami, sestra radi nešto oko njegovog nosa, čuje se njegovo teško disanje pa zaključuje: *Sve zajedno: slika nemoći, nesnalaženja i rutinskog, beznadnog nastojanja* (1342). Andrić razmišlja da je tog čovjeka put doveo na taj metalni ležaj. *Tu, sa ravnodušnom i tupom bolničarkom pored sebe, pruža sliku napuštenosti i beznađa, na putu iz sveta živih u neslućeno carstvo nepostojanja* (1342). Pa se pita: *Gde je tu kraj, gde početak, a gde su svrha i smisao svega?*

25. Mladost, starost i odnos između njih predmet su Andrićevih intenzivnih i čestih razmišljanja.

26. Što se tiče mladosti, Andrić ostavlja zabilješke o njenoj suštini, mladačkim pitanjima, strastima i igrama, odnosu mladosti prema ljepoti, o pametnoj djeci i sopstvenoj mladosti.

Andrić piše PESMU MLADOSTI, koja ovako počinje:

Gorko i tamno, kako samo u mladosti može biti, na jednoj tački, u jednom minutu mladosti. Nikog da nam pokaže pravac i označi cilj. Gorko, gorko i tamno (631).

Nakon konstatacije da su (a) mnogi brodovi zaplovili *ovim morem* i da se nijedan nije vratio pa neće ni naš, (b) da ćemo ploviti sa istim smislom sa kojim su i oni plovili (kao milioni ljudi prije i poslije nas), do posljednje tačke koja se zove: cilj, Andrić postavlja tri pitanja na koje ne daje odgovor:

Što da se kolebamo? Od čega da strepimo? Zašto da odlukom i pokretom ne razbije-mo gorki i tamni minut pred sobom, i ne krenemo dalje – put cilja? (631).

U drugom hipotekstu dolazi retoričko pitanje mladog čovjeka kako da shvati ko je i odakle, da zna šta stvarno hoće i šta treba da čini kad mu je porijeklo *nemo* i *mračno*, a put pred njim zatvoren, kad uvijek nešto drugo želi *a uvek neodoljivo neodložno* i uvijek je nešto iznad njegove, ponajčešće iznad dohvata uopšte (1279).

Andrić ističe da mnoge velike i sudbonosne mladalačke strasti počivaju na običnom nesporazumu pa ga mlad čovjek podsjeća na nevještog i nespretnog čovjeka koji ulazi u neku prodavnicu i odlučnim tonom pokazuje na neku stvar: *Uzimam ovo i plaćam koliko tražite*, a onda se ispostavi da se radi o pogrešnoj prodavnici i da je traženo ono što ne treba i što se nikada nije ni željelo (181).

Za Andrića su igre u djetinjstvu nejasno sjećanje na (1) nešto što je bilo ili bar moglo biti, (2) slutnje nečeg što će biti, ili bi moglo da bude, a možda i (3) samo puka igra slučaja u koju mi, *uvek skloni da u svemu tražimo zakonitost i logiku, unosimo red i smisao koji u stvari ne postoje* (266).

On smatra da samo mladost ima hrabrosti i snage da voli ljepotu potpuno, iskreno, bezuslovno i bezobzirno. *Samo mladost je toliko „luda“ i – tako velika.*, a poslije je sve manje-više kompromis, laž ili lažna utjeha (582).

Andrićevom pronicljivom oku ne mogu promaći ni pojave kao što je celavost u mladim danima, koja po njegovom mišljenju dolazi kao posve prirodna stvar i kao bolest, posljedica nekog poroka (477).

Pisac navodi slikovit iskaz koji je čuo o šestogodišnjem dječaku neobično pametnom za svoj uzrast: *rodio se sa malom maturom* (1088).

Za svoju mladost kaže da nije bila ni dobra ni lijepa i da je, možda, to razlog što sa toliko *živog interesovanja i učešća* posmatra mlade ljude te mu se čini malo sebičnim (i naivnim) da se u sadašnjem životu daje mogućnost i pravo da još jednom pokuša *isti podvig*, sa više sreće i vještine, i više izgleda na uspjeh (482). On se sjeća i onoga što je kad je ostario bilo nemoguće: da tako dobro spava da ga niko ne može probuditi.

Najpre kucaju, zatim upadaju u sobu i sulače sa mene ćebe, ali ja samo pokrivam lice rukama, i spavam dalje. Prskaju me vodom, a ja primam tu vlagu kao prolećnu kišicu koja uspavljuje. Najzad me dižu dvojica, uspravljaju me, jedan me drži da pravo stojim, a drugi me šamara. I to izdržavam iz početka; sve mi se čini da bi se i na šamarima moglo spavati kao na stepenicama obasjanim jakim suncem. Pa ipak, to me najzad razbudi (1231).

U jutarnjim trenucima Andriću se čini da u sebi vidi dva čovjeka: jedan koji čuje kako ga bude i koji zna da treba ustati, a drugi koji spava, *strasno i ubedeno, i nikako ne razume te dosadne, nevidljivo sitne mušice što zuje nad beskrajnim mirisnim prerijama i prostranim tihim okeanima sna, i bude ga protivno zdravom smislu i prirodnom nagonu čovekovom* (1231). Za njega je najveći problem to što je samo onaj drugi stvaran čovek, a onaj prvi tek snivani.

27. Značajan dio Andrićevih razmišljanja odnosi se na interakciju mladost ↔ starost. U ovoj simbiozi dominiraju sljedeće tačke:

- a) identičnost (istovetnost dječijeg plača i staračkog pesimizma, podudarnost zadataka mladosti i starosti),
- b) različnost (nejednak odnos prema komunikaciji, strogost starosti prema mladosti i bezobzirnost mladosti prema starosti, mladalački zanos i staračka klonulost, mladost i starost kao iskušenje, mane i nedostaci u mladosti i starosti, drugačiji način opisivanja mladosti i starosti),
- c) kontrastnost tema i tonalnosti, ljepote i ružnoće,
- d) generacijski nesporazumi (mladalačko nerazumijevanje starosti i staračko nerazumijevanje mladosti),
- e) disonantno zauzimanje životne pozicije i ponašanje (odnos prema umiranju i smrti, mladalački dugovi i njihova staračka isplata, žaljenje, jutarnje pjevušenje),
- f) djelovanje (kazivanje starosti adresirano mladosti, podučavanje mladosti o starosti),
- g) transformacija (metamorfoza mladosti u starost, staračko vraćanje u mladost),
- h) klasifikacija (mladalačka i staračka podjela ljudi),

i) razno (mladost i starost na relaciji roditelji – djeca, neophodnost uzimanja u obzir slika iz mladosti kod konkurisanja, poređenje mladih i starih sa ribama u ribnjaku).

Andrić zapaža podudarnost i razliku između mladosti i starosti: s jedne strane, starci i mladići obično imaju mišljenje o svemu, izražavaju ga svakom prilikom i obično pretjeruju, s druge, razmišljanja mladih idu suviše unaprijed, a kod staraca zaostaju.

Jedno i drugo je izvor mnogih zabluda i često postaje nepodnošljivo i smešno. Ali mladići i starci koji nemaju mišljenja, to je još gore – pustinja i smrt (217).

Kategorija identičnosti dolazi do izražaja kada Andrić nalazi dodirne tačke između dječijeg plača i staračkog pesimizma te zadataka koji se pojavljuju u mladosti i starosti.

On smatra da su istog karaktera i porijekla plač nekog djeteta u kolijevci i gundanje i „pesimizam“ starca pri kraju života jer iza i jednog i drugog stoje isti uzroci i slične pojave. *Nezadovoljstvo svetom oko sebe i želja da se on menja, a u isto vreme nesposobnost da se to ostvari i potreba da se svoja nemoćna zlovolja bar rečima ili samo zvukom izrazi (258).* Jedinu razliku vidi u tome što negodovanje novorođenčeta označava početak njegovog uspona, dok starčeva mrzovolja prati posljednje dane života pa zaključuje: *Tako se uz pratnju iste ili slične muzike i pojavljujemo na zemlji i sahranjujemo u njoj (258).*

Kada je Andriću bilo devet godina, teško mu je bilo da se odrekne radosti koje su ga mamele da izađe napolje, ali ga je i kopkalo što ne može da završi zadatak; taj kontrast tada nije mogao da sagleda i shvati (1402). Međutim, u šezdesetoj godini života isto je tako napolju bilo sunce, *ono najdraže, jesenje*, a pred njim je stajao zadatak. Dakle: *sve isto*.

Andrić, naravno, nalazi mnogo više različitosti na relaciji mladost – starost. Nepodudarnost se naročito ispoljava u nejednakom odnosu prema komunikaciji, posebno razgovoru: dok je bio mlad, rastrzan različitim, često suprotnim mislima i osjećanjima, gonjen željama i strastima, želio je komunikaciju sa ljudima, ali niko nije htio da stupi sa njim u kontakt i da ga sasluša, a u starosti, umoran i željan mnogo više mira nego razgovora, zapitkivanje i ljubopitstvo sagovornika muči ga isto kao što ga je nekad boljela njihova ravnodušnost (65).

Pisac zapaža (**A**) strogost starosti prema mladosti i (**B**) bezobzirnost mladosti prema starosti te smatra da **A** ne treba naročito podsticati, jer stariji su po samoj prirodi stvari skloni da oštro, ponekad nepravedno oštro, sude sve što dolazi od novog naraštaja i da svoja shvatanja smatraju zauvijek utvrđenim i neprikosnovenim, a svoje društvene položaje doživotnim, ali isto tako ni **B** ne treba davati ohrabrenja ni podrške jer se mladalačka bezobzirnost javlja prirodno i razvija ponekad toliko da joj treba postavljati razumne brane (201).

Andrić postavlja pitanja zašto je staračka klonulost neka sveta istina, a mladalački zanos i poleti laž i varka, ali na to ne može da odgovori: *Sam đavo bi znao zašto (779).*

On smatra da su mladost i starost velike provjere pa kaže da je dvaput u životu čovjek izložen jakom iskušenju: prvo je mladičko doba, sa njegovom bujnošću i nemirima, a drugo staračko doba, sa manje ili više izrazitim znacima senilnosti (189).

Andrić smatra da mane i nedostaci malo štete dok je čovjek mlad. *U stvari, oni crpe od kapitala koji smo doneli na svet, a štetu i nered koje izazivaju u nama mi pokrивamo izuzetnim naporima volje i ludim trošenjem energija koje izgledaju neiscrpne, jer mladost, idući napred, stiče nove snage* (96). Međutim, *veliki deficit nastaje tek pri kraju života: Tada odjednom sagledamo nepopravljivu stvarnost: da se naše snage naglo smanjuju i naše mogućnosti sužavaju, a naši nedostaci šire i naši poroci rastu* (96). Zbog toga *ta kobna iluzija traje dugo, a vidljiva propast dolazi brzo i, naizgled, neočekivano*.

Andrić konstatuje da se različito odslikava mladost i starost: prva se uvijek opisuje posredno, po svojim manifestacijama i svom djelovanju na okolinu:

Jer mladi ljudi, po pravilu, nisu skloni samoposmatranju, a i kad jesu, nisu sposobni da se sagledaju u celosti, ni da se trajno udube u ono što vide. Njih vode nagoni, zaslepljuje ih svet oko njih i zavodi ono što ih čeka, ono što oni misle da ih čeka. A ukoliko su stariji, po sećanju ili posmatranju opisivali mladost, to nije isto, nije ono pravo (252),

a druga (starost, tj. *vreme opadanja ili oronulosti*) prikazuje se u svim svojim fazama i pojavama, jer zreli ljudi to mogu, i čine to sa zadovoljstvom.

U njihovoj potrebi za pričanjem o starenju i starosti krije se i žal zbog izgubljene snage i minule mladosti, koja im uvek izgleda kratka i nerazumno iskorišćena, i strah od potpune oronulosti i praznine koju u njima otvara misao o neminovnoj i bliskoj smrti (252).

On dolazi do zaključka da mladost nije nikad pravo ni potpuno opisana, *iako u stvari samo mladost i postoji*, a starost nije ništa drugo do *mladost koja je prošla*.

Andrić ukazuje na kontrastnost tema i tonalnosti, ljepote i ružnoće u mladosti i starosti.

Što se tiče prvog kontrasta, dok smo mladi volimo ozbiljne teme za razgovor, njeguemo *sa oduševljenjem* tugu i stalno imamo pred očima tragične, visoke uzore, a kad zađemo u godine, počinjemo da naginjemo stvarnim, ograničenim temama, vedrijem i blažem tonu, vrlo često lakoći, veselosti, pa i lascivnosti. *Tu su stariji ljudi isto tako nesvesna žrtva svoje zrelosti kao što su mladići žrtva svoje moćne i nepromišljene mladosti* (65). Andrić savjetuje ljudima koji ulaze u godine da pripaze na svoju sklonost ka vedrini i lakoći (a) jer mladićima ništa nije tako odvratno kod starijih ljudi, *koji u njihovim očima izgledaju uvek bliže grobu nego što stvarno jesu*, kao želja za lakoćom, šalom ili čak dvosmislenošću tona, (b) mladi mnogo lakše praštaju „starcima“ zaostalost pogleda i upornost u mišljenju nego sumnjivu i nedostojnu veselost. Andrić zaključuje: *Protiv prvoga se bore, ovo drugo ih ispunjava mučnom odvratnošću* (65).

Pisac obraća pažnju na nesporazume između mladih i starih, posebno na mladalačko nerazumijevanje starosti i staračko nerazumijevanje mladosti.

Što se tiče prvog, mladići se čude što ih starci često ne mogu da poznaju na ulici, niti su u stanju da se sjete njihovih imena u razgovoru. Oni se zbog toga pomalo starcima podsmijevaju jer ne znaju da ostarjeli ljudi sa oslabjelim vidom i dotrajalim pamćenjem nose u sebi, pored njihovih lica, i hiljade drugih, *koja su nekad videli tim istim očima, pa sahranili u zaboravu* (437). Kada je u pitanju drugo, Andrić konstatuje da mlade ljude stariji ne umiju da posmatraju pa stoga ne mogu da ih razumiju i pravilno ocijene (1141).

To je nezgoda koju kod velike većine ljudi donose godine i starenje, isto onako kao što donose fizičko slabljenje. Stariti znači postepeno gubiti sposobnost da se prima i posmatra život u njegovom nezadržljivom i nepredvidljivom toku, znači živeti od gotovine čija vrednost svakim danom opada, znači sve više sužavati krug svoga interesovanja, sve se više usamljivati i podlegati robovanju navikama. Takvo stanje, to je jedini oblik umiranja i smrti kojeg se treba bojati. Mali je broj ljudi koji od takvog načina starenja hoće, mogu i umeju da se brane, a još manji kojima uspeva da se odbrane. Ali onaj ko to bar u izvesnoj meri postigne, taj ublažava zle strane starosti. (1141).

Andrić ističe da mladi i stari zauzimaju različite životne pozicije i imaju disonantna ponašanja. To se posebno zapaža u odnosu prema umiranju i smrti. U mladosti znamo da moramo umrijeti, i razmišljamo o tome, ali nas tek starost polagano priprema za smrt i, *ako poslušamo njen nauk* da sve na zemlji mora umrijeti, to nam olakšava *tamni prelaz sa sunca u mrak* (325).

Andrić posmatra grupu mladića i djevojaka na obali rijeke kako pjevaju i sviraju na gitari, posmatra ljepotu njihove mladosti, *tako neverovatnu a tako stvarnu*, pa mu se čini da se dešava nešto neobično, da je sve to *neki skok i poremećaj u prirodi* jer je pomislio *da smo svi mi koji smo mnogo pre njih došli na svet – ne stari, nego mrtvi, a da je ceo ovaj susret izuzetan slučaj, teško objašnjiva zabuna, i da je bliže području snova nego svetu naših stvarnih misli i doživljaja* (1367).

Pisac drugom prilikom ukazuje na neobično mladalačko ljubopitstvo prema mrtvima: u velikoj dvorani starog „Oficirskog doma“ pored pokojnika prolazi mnogobrojan svijet i onda izlazi (1063). Međutim jedan dječak i jedna djevojčica od sedam-osam godina nekoliko puta su, držeći se za ruke i praveći se kao da tek dolaze, ušli u povorku pridošlica i obišli odar ponovo, a njihova rumena bucmasta lica, *bila zanesena, puna radosnog ljubopitstva, samo su im oči sa osećanjem krivice nemirno šarale po našim licima, u strahu da ko ne primeti njihovu „podvalu“* (1063).

Andrića zaokuplja misao o mladalačkim dugovima i njihovoj staračkoj isplati pa kaže da dugove pravimo dok smo mladi, snažni, *bezbrižni i pusti*, plaćanje odlažemo dokle god možemo, a isplata se neumitno traži u poznim godinama, kada izdaje snaga, kada smo potišteni i pritisnuti bolestima, sumnjama, teškim sjećanjima i kajanjima (481).

On savjetuje da se ne treba žalili jer je svijet uvijek podjednako „odvratn“, a da bi se živjelo, potrebna je uvijek ista doza zanosa, snage i strpljivosti, jedino što *u mladosti nalazimo dovoljno svega toga u sebi i zato nam život izgleda lep i podnošljiv, a kad ostarimo i zanosa nestane, snaga izda i strpljivost nas napusti, svet nam izgleda onakav kakav jeste* (1234).

Andrić ističe da postoji razlika u jutarnjem pjevušenju kad je čovjek mlad i kad je star pa navodi svoj primjer: kao dječak i mladić rijetko je to radio pri jutarnjem oblačenju ili pri nekom mehaničkom poslu, a u poznim godinama dešavalo mu se da uhvati samog sebe kako tiho pjevuši neku melodiju iz kafe-ne ili sa ulice, ali se brzo budi *uspavana ali živa gordost mladosti* pa začuti (1167).

On ukazuje i na različitu komunikativnu interakciju uzrasnih kategorija, konkretno kazivanje starih upućeno mladima. To Andrić iskazuje u obliku silogizma: (1) u većini slučajeva starci nemaju šta da kažu mladima, (2) većina staraca vole da pričaju i da daju savjete mladima, (3) znači: ono što stari govore mladima je ništa (325).

Andrić ukazuje na slabosti u podučavanju mladih o starosti i konstatuje da se djeca svačemu uče u školi, ali ne i značenju pojedinih doba ljudskog života.

Razumem da je teško govoriti mladosti o tome šta je to mladost, kako bi trebalo da se proživi, kako brzo prolazi i lako propada. To bi značilo tražiti od mladosti da shvati i sagleda samu sebe. A to je nemoguće. Ali možda bi ipak trebalo više govoriti već deci o starenju i starosti, bar u primerima. Iako znam da ni to nije lako. Trebalo bi da mlad čovek neke stvari bar čuje, bez izgleda da ih zapamti. Jer doći će vreme kad će se možda setiti toga što mu je nekad rečeno o starosti. To mu neće pomoći, ali će mu od toga možda biti nešto malo lakše (574).

On smatra da bi mladim ljudima trebalo objasniti da slabljenje fizičkih i duhovnih moći nije ono što je najgore i najteže u starosti, nego to što sa nama stari sve oko nas (574):

Najzanimljiviji prizor i najlepší predeo ostavljaju nas tada ravnodušnim i ne kazuju nam gotovo ništa. Otprilike, kao da slušamo kako nam neko priča kako je nekad, negde, bilo nešto lepo, a mi se trudimo (bolan napor!) da to zamislimo, ali nam nika-ko ne polazi za rukom. Samo, kao slepac, možemo da kažemo sebi: „Ovo je, kažu, lepo.“ A što je još gore, ta ravnodušnost, pomešana sa ironijom i gađenjem, prodire i u naše sećanje, i razara i ono što smo nekad sa zanosom i željom gledali. To, to je ono glavno i najteže, a ne to što ne možemo preskakati plotove i prevrtati devojke u seno (574).

Andrić zaključuje da bi čovjek bio beskrajno nesrećan kad bi morao sebi da prizna da *sva lepota sveta postoji samo u sokovima naše mladosti* (574).

Pisac razmatra i pitanje uzrasne transformacije – metamorfozu mladosti u starost i staračko vraćanje u mladost. On ističe da ljudi koji su u mladosti bili anarhični, neradni, rasipni, neuredni i netačni često postaju u zrelim godinama i pod starost uredni, pedantni, štedljivi, vrijedni i strogi prema onima koji nisu

takvi pa pomalo liče na kurtizane, koje su u starosti postajale pobožne i darivale crkve i manastire (429).

Što se tiče staračkog vraćanja u mlade dane, on navodi svoj primjer – kada je imao osam ili devet godina, čuo je kako odrasli govore o jednoj porodici: *Imaju jednog brata koga ne pokazuju* (950). Poslije toga je sa velikim uzbuđenjem prolazio pored kuće u kojoj je stanovala ta porodica, zagledao u njihove prozore, želeći i bojeći se u isto vrijeme da vidi toga brata koga ne izvode i kriju od svijeta.

Andrić ukazuje i na specifičnu mladalačku i staračku klasifikaciju ljudi: (a) u djetinjstvu razlikuju se svoji i tuđi, a među svojim darežljivi i popustljivi te nedarežljivi i strogi, (b) kao dječaci vide se simpatični i nesimpatični, (c) kao mladići izdvajaju se lijepi i ružni, glupi i dosadni ili pametni i zanimljivi, (d) kao zreli ljudi zapažaju se poštene i oni koji to nisu, (e) u starosti postoje samo stari i mladi, zdravi i bolesni (647). Andrić konstatuje da i među ribama postoje mladi, posve mladi i ostarjeli, postoji takođe izdiferencirana mladost i starost pa ga jedna varošica podsjeća na ustajao ribnjak sa šaranima.

Malo vode. Teško, zagušljivo. Svak je svakom beskrajno dosadan i uvek na smetnji. Mladi šarani, „ljudi u najboljim godinama“, preduzimljivi i snažni, drže se blizu površine, neprestano su u pokretu, gonjeni još živim nagonima gladi ili množenja. Oni posve mladi jure levo, desno, nošeni snagom koja raste u njima. A ostareli su olinjali, izgubili polovinu krljušti, kao ćelavi. Teški od godina i mudri onom uzaludnom, kiselom mudrošću koja dolazi kad snaga nestane, leže na samom dnu, jedva miču perajima i brkovima, i neprestano zevaju. (1046).

Pisac dotiče i druga pitanja, npr. ističe potrebu da se prilikom konkurisanja uzimaju u obzir fotografije iz mladosti.

Trebalo bi uz svaku molbu za nameštenje, pored poslednje fotografije (ne starije od šest meseci) tražiti još dve, jednu iz detinjstva i jednu iz dečaćkih godina. Tako bi se o tom čoveku znalo mnogo više i mnogo bolje šta je i ko je i kakav je (575).

Mladost i starost dolazi kod Andrića i kao odnos otac – sin:

Otac se žali na sina koji je neradnik i nevaljao i pošao zlim putem, rasipa imanje i zlostavlja ostale članove porodice, pa i oca samog.

– *Kamen da sam rodio, imao bih na šta sjesti. Ovako, ništa* (1264).

Andrić na konkretnom primjeru ukazuje na konflikt između mladalačke ljepote i staračke zavisti.

Jedan mlad čovek, lep i visok, prolazi preko Terazija sa isto tako mladom, lepom i stasitom devojkom. Dobro su odeveni i veseli da ih je milina pogledati. Jedan stariji čovek, duševni bogalj i fizička nakaza, gleda ih mutnim zlim pogledom i kaže drugom, sličnom, do sebe: „I ovome bi klipanu trebalo malko potkratiti noge da ne paradi ovako po ulicama!“ (1270)

28. Jedan od najvećih blokova posvećen je starosti. Ovdje dominiraju četiri globalne teme: 1. starost (radost, tuga, težina, predstava o kraju puta, saznanje o pravom životu i svijetu, starost kao destrukcija), 2. starenje (njeni neprijatelji, opasnosti koju nosi), 3. stari ljudi (somske promjene, pogrešne

predstave, govorljivost, netrpeljivost, težina komunikacije, ćutanje, igra raspoloženja, nova razmišljanja i saznanja, tvrdičluk; odlazak u penziju), 4. staračka sjećanja.

29. Karakteru starosti Andrić posvećuje dosta pažnje, naročito onome šta ona donosi sa sobom kao dobro (radost), kao loše (brigu, tugu, nevolju težinu života, destrukciju) i kao saznanje (predstavu o kraju, pravom životu i svijetu).

Vrlo je malo misli o radosti u starosti tipa: što smo stariji, svijet je mlađi. *I to je dobro, jer svi znamo da starost obično nije bogata radostima* (389). Jedno takvo osjećanje izražava na sljedeći način:

Pri kraju smo života, ne veselom kraju, i znamo to i vidimo. Ali, preko svega i iznad svega širi se ta neočekivana radost – sjaj iz nepoznatog izvora – kao snaga koja postoji po sebi, bez veze sa svim što je bilo, što jeste i što još može biti (1415).

Mnogo je više onog negativnog koje sa sobom donosi posljednja faza života. To je, prije svega, mnoštvo sitnih i krupnih briga i nevolja, koje sam čovjek uvećava time što sam pronalazi nove povode za nezadovoljstvo.

Mi se stalno plašimo da će oni koji su „ludi i mlađi“ pogrešiti, „otići predaleko“, učiniti nešto opasno i nepopravljivo. Stalno imamo utisak da će bez naših saveta i upozorenja sve krenuti nizbrdo i u propast, i stalno nam izgleda da nam događaji daju za pravo, da smo sve tačno predvideli, da smo opominjali na vreme, ali da niko nije hteo da nas posluša.

Najveći dio takvih briga ne potiče od stvarne ocjene položaja, nego od straha i nemoći, od toga što *nismo više mlađi i ludi nego stari i – ludi*, što sve oko sebe mjeri potrebom za mirom i nepomičnošću te svojim snagama i sposobnostima (233).

Ali starost je takva. Što manje imamo snage da utičemo na tok stvari oko nas, sve se više osećamo odgovornim za sve i svakog, i sve nam nerazumljiviji, besmisleniji i opasniji izgledaju postupci naraštaja koji nas stiže, i prestiže (233).

Andrić nalazi neprijatelje starosti u hladnoći, tami, vjetru, ostrim tonovima, naglim pokretima, ali takođe u jarkoj svjetlosti, novim pogledima, smjelim mišljenjima i jakim izrazima – svi oni *draže i zbunjuju ostareo organizam, oni nas, kad ostarimo, odbijaju od svega što klija, niče i raste oko nas, zbog njih sve teže podnosimo mlade ljude i nove misli oko sebe i, u isto vreme, sve nepodnošljiviji bivamo onima kojima se žuri i kojima se živi* (242).

Težina života počinje da se osjeća kada se *naroje godine* (655). A to ovako izgleda:

Kao u doba puberteta, ne mogu da nađem pravu stranu. Okrećem se i tražim nešto, kao životinja koja diže glavu i njuši vetar, i zbunjen sam i smešan. Krećem u jednom pravcu, a sa mnom uporedo i misao da je to pogrešan put i da na tu stranu nema izlaza. Potrčim, posrćem i padam, ali se dižem pre nego što bi nada mnom mogli izbrojati deset, i ogledam se da me ko ne vidi. Onda stojim, jer mi izgleda da je to

dostojanstvenije. I osećam da ni to ne vodi ničem, kao ni trčanje, a smešno je ipak na svoj način (655).

Čovjek više ne može da hoda, teško gleda i sporo misli, a zna da mu niko ne može pomoći (1198). Tada mnoge i velike opasnosti sve više vrebaju, a sve je teže da im se odupremo.

Andrić zapaža da u starosti raste potreba za govorom i pričanjem, da se tada sa što više riječi sve manje kazuje i da svaka deseta ima veze sa nekim našim mislima i sjećanjima (874). I umjesto da se pažljivo sluša sabesjednik i nastoji da se u njegovim iskazima nađe dublji smisao i pravo značenje, sgovornik se prekida i započinje svoja priča.

I još nam taj naš govor, kako koja godina, biva sve slađi i miliji. Umesto da sakupljamo tuđa zrna, mi rasipamo sopstvenu plevu. Nevolja i bruka! (874).

Starost dolazi kod Andrića kao oblik destrukcije: skraćuje se trajanje sna, a produžuje stanje budnosti i mučne jave, troši se snaga, umanjuje preduzimljivost, usporavaju radnje i poslovi, umnožavaju obaveze, a skraćuje vrijeme kojim raspolazemo (546).

Ali Andrić zapaža da postoje i pozitivne stvari, prije svega u tome što dolazi spoznaja o pravom životu i svijetu: *Kako je to lepo i strašno i teško kad čovek na domaku sedamdesete godine, a to znači, bez naročite hrabrosti rečeno, pod sam kraj života, odjednom ugleda pred sobom svet onakav kakav jeste i kakvim ga do sada nikad nije mogao da vidi* (458) i što se javljaju nove misli i nova saznanja.

Ali sa godinama, evo se javljaju u nama, i to pre smrti i pre samog starenja, nove misli sa kojima se čovek ne može da pomiri i koje nas guraju u starost pre vremena i u pravu smrt pre umiranja. To je: jasno i neumoljivo saznanje da u onom što je plodno, radosno i napredno u svetu, mi sve manje i sve ređe učestvujemo, da je sve više zanosa koje ne osećamo i podviga u kojima nemamo udela, da u stvari, za nas, svet vene i umire pred našim očima, a mi, još živi ali izvan života, posmatramo ga nemoćni, bez reči i pokreta (26).

30. Druga značajna tema je starenje. Andrić konstatuje da kad počne taj proces, sve se okrene protiv onih koje ono pogađa: prije svega vrijeme je njihov glavni neprijatelj, ali i oni sami.

Njihovo telo uporno, samoubilački luči sve nove otrove koji im zagorčavaju i skraćuju dane života. Njihov duh se slepo odupire svemu što obnavlja, podmlađuje ili bar održava u snazi i svežini, a, naprotiv, taloži i razvija u sebi sve ono što zamračuje vidike i smanjuje životnu radost (259).

U ostarjelom čovjeku javlja se pretjerana želja za savršenstvom u svemu (kao posljedica nezadovoljstva samim sobom i, još više, drugima), zlovolja, beznađežnost i očajanje. *Rastu sumnje i hladnoća u odnosu sa ljudima, a u isto vreme sve veća biva potreba za tim istim ljudima, za topline, poverenjem, čistotom i odanošću* (259). Život čovjeka načne negde duboko u njemu, neprimjetno i neo-sjetno označi mjesto sa kojeg starenje treba da otpočne, a ono onda nastavlja i

dovršava posao (270). Kad čovjek počne da stari, on sve više postaje osjetljiv na vremenske promene i godišnja doba pa mu se nastupanje zime čini kao izraz nečije zlobe, nezaslužena kazna, neopravdana i neshvatljiva pakost, a u stvari dolazi samo od slabljenja organizma, *od nedostatka čvrstine i volje da se mirno podnese što se podneti mora* (427). Andrić ističe da se može stariti samo dotle dok se iz svojih mladih ili zrelih godina primičemo starosti, a u trenutku kad sa *obe noge u nju zagazimo*, prestajemo da starimo i pripadamo trećem svijetu, koji nije ni više život ni još smrt, a sačinjen je od elemenata jednog i drugog, stoga je starost *priča bez kraja i pitanje bez rešenja* (490). Završnu fazu života on ovako rezimira: *Kako god uzmeš i sa koje god strane pogledaš, vino života je – kako bi rekli romantičari – popijeno, ili presušilo; ostaje još da se, bez grimase i ružnog stresanja, ispije gorki talog sa dna* (451).

Sa starošću, koja nastupa polako i tiho *kao sumrak na zemlji*, krv se hladi, nagoni odumiru, lakše se savladujemo i obuzdavamo, manje govorimo, ali to nije dovoljno: treba preći na viši stepen: *unutarnje ćutanje*.

*Šta vredi što mudro držimo jezik za zubima ako u nama još sve vri od oštih sudova i brzopletih replika koje ne pokreću naš jezik i ne prelaze preko usana, ali potresaju i paraju našu unutrašnjost? Često mogu da se vide takvi starci koji smireno i prepo-
dobno ćute, ali im se u pogledu ili u podrhtavanju usnica javlja ponekad odraz unu-
tarnjih kivnih i zloćudnih monologa i dijaloga* (363).

Jer je već vrijeme da u sebi ćutimo.

Sve nas poziva na to. Priroda sama nam pomaže u tome. Vreme je, jer inače će nam se desiti da do kraja zlo živimo i, na kraju, ružno umremo. A to je strašno (363).

Andrić konstatuje da dođe trenutak kada se čovjek nađe pred nepremostivim jazom koji godinama, polagano i nesvjesno, sam sebi kopa:

*Napred ne može, natrag nema kud. Reči nestalo, suze ne pomažu; sramota ga da
jaukne; a i koga da zove? Ne seća se pravo ni svoga imena. Tada vidi čovek da na
zemlji postoji samo jedno istinsko stradanje, to je: muka nemirne savesti* (51).

Pisac zapaža ne samo starenje ljudi nego mirno i postepeno nestajanje predmeta pa u starim, ali boljim hotelima Opatije vidi da su namještaj i kućni uređaji dotrajali, brave na ormanima i na vratima oslabile i istančale, prozori slavine u kupatilu zatvaraju se *starački malokrvno*, a ispod niklovane površine brava proviruje žuta legura: *Senilne brave* (1140). U *našim krajevima* stvari se zloupotrebljavaju i slabo održavaju, zbog čega se lome i prije vremena umiru prirodnom smrću.

Za sebe kaže da stari koliko mora, a podmlađuje se koliko može (126), sve slabije vidi, sve teže čita i piše, mrkne mu polagano svijet pred očima (858).

31. Pored fenomena starosti i starenja treći značajan Andrićev predmet razmišljanja su stari ljudi i njihovi markeri – spoljašnje promjene, pogrešne predstave, govorljivost, netrpeljivost, vajkanje, težina komunikacije, ćutanje, promjena raspoloženja, nova razmišljanja i saznanja, tvrdičluk i sl.

Andrić zapaža da stariji ljudi imaju naviku i neiskorjenljivu potrebu da svuda i svaki čas pominju svoje ili tuđe godine, da stalno suprotstavljaju starost mladosti i da proklinju prvu a uzdišu za ovom drugom.

Oni kao da su mučeni nekim osećanjem krivice koju bi hteli da sakriju a o kojoj ne mogu da ne govore. I kao da od mladih očekuju utešnu reč koja bi im rekla da nisu baš tako stari kao što to stariji misle, a ako i jesu, da to nije tako strašno kao što izgleda (182).

Pisac nalazi da je to jadno i pomalo nedostojno, smiješno i uzaludno.

Jer mladost ih sluša sa osmejkom, sluša ih i čuje, ali ne razume. Kao da sluša dalek i potpuno nerazumljiv jezik. Samo se uzalud ponižavaju i brukaju ti razgovorni starci. Uzdržati se od te slabosti bilo bi i lepo i pametno. Ali možda je i to jedna od neizbežnih beda starenja (182)

Kao posebnu slabost on izdvaja pretjerano vajkanje na starost, na njene nezgode i teškoće, što karakteriše kao *Nedostatak filozofije!* te za to nalazi dva argumenta:

Prvo, oni ne pomišljaju da to stvarno nikog ne zanima. Mladi ljudi ih i ne razumeju, a njihovim vršnjacima je takva kuknjava odvratna, jer i sami isuviše dobro poznaju terete starenja i starosti. Drugo, oni gube iz vida da starost nije neko izdvojeno i naročito stanje, nego sastavni deo našeg života, logično povezan sa mladošću, sa zrelim dobom i sa mirovanjem posle smrti (223)

Za takve ljude kaže da sve uče i mnogo nauče, ali ne i ono najvažnije: da treba sa što više dostojanstva ostarjeti i što pristojnije umrijeti.

Za njega je paradoksalno da se uporedo sa opadanjem snaga javlja pretjerana želja za savršenstvom u svemu, a kao posljedica toga nezadovoljstvo samim sobom i (još više) drugima, zlovolja, beznadežnost i očajanje: *Rastu sumnje i hladnoća u odnosu sa ljudima, a u isto vreme sve veća biva potreba za tim istim ljudima, za toplinom, poverenjem, čistotom i odanošću* (259).

Andrić ističe da starci pate od dvije pogrešne predstave: (1) da je sve oko njih veće nego što je nekad bilo (zime su oštrije, razdaljine duže, a usponi jači), (2) da je svijet, naprotiv, postao uža, da je na ulicama i u vozovima mnogo više svijeta, da se do svega teško dolazi pa zaključuje: *Između te dve krajnosti, obe podjednako netačne, kreće se čovek stazom svoje starosti, nestanku u susret* (256).

On smatra da je sve svirepo prema starijim ljudima, a da su oni sami okrenuti kraju života te stoga primjećuju mnogo bolje i više one koji umiru nego one koji se rađaju (269).

Videći kako se, jedan po jedan, gube njihovi vršnjaci, čini im se da umire ceo svet. Pri tom gube iz vida stotine i hiljade beba koje se u isto vreme rađaju tu u njihovoj blizini, stotine i hiljade dečaka i mladića koji dorastaju i spremaju se da svežim snagama krenu u podvig koji se zove ljudski život, isto onako kao što su oni kretali pre četrdeset ili pedeset godina, a možda i bolje i hrabrije, i sa vedrijim izgledima (295).

Andrić konstatuje da se starci često vajkaju i žale do nepodnošljivih pojedinosti na svoje staračke nedaće, ali zato neke svoje mučne i ružne detalje nikad ne priznaju, jer ih oni suviše unižavaju u tuđim i u sopstvenim očima (581). S

druge strane, pojedine stvari, i to one najteže, sami ne primjećuju ili ih ne priznaju. *Tako, na primer, žena koja stari nikad to ne uviđa potpuno i nikad sebe neće moći videti onakvom kakva uistini jeste, jer do samrtnog časa ostane u njoj malo nade, malo sujete, i malo potrebe za ulepšavanjem strašne i nepodnošljive stvarnosti* (581)

Kod starih ljudi Andrić zapaža i tvrdičluk: kad zađu u godine, oni postaju škrti na novcu pa mu je smiješno i nerazumljivo da čovjek koji u mladosti nije znao za riječ *skupo* i kome je sve u životu izgledalo ne jevtino nego poklonjeno sad odjednom smatra svaku cijenu previsokom i svaku uslugu preskupom.

Ali, kad razmislim, možda to shvatanje i nije tako pogrešno kao što bi moglo izgledati. Nekad im je sve oko njih pružalo toliko zadovoljstva da ništa nije moglo izgledati skupo i preplaćeno, da nisu ni mislili o ceni, a sada, kad su zagazili u starost, mogu da imaju tako malo zadovoljstava od ljudi i stvari da im sve mora izgledati strahovito skupo i da se stalno moraju osećati prevarenim, jer im život sve manje pruža i sve više za to malo traži (151)

Ističući da je ponekad teška i smiješna staračka govornost, žalosna potreba za pričanjem anegdota i sklonost ka ponavljanju, on se pita koliko je bolja, vedrija i zdravija ta slabost od mrgodnog staračkog ćutanja: *To staračko ćutanje je vrlo blisko, kao naličje licu medalje, onom isto tako neprijatnom i mrgodnom ćutanju mladića u kritičnim godinama puberteta* (137).

Andrić konstatuje da tokom života naše misli i naša osjećanja neosjetno i neprimjetno modeluju naše lice kao *tiha uporna voda površinu zemlje, i kad stane da se primiče starost, odjednom se otvore na njemu neočekivane brazde i ponori* pa svako može da pročita sve ono što je izgledalo zauvijek skriveno (725).

On tvrdi da se slabost i unutarnja nesigurnost starih ljudi odaju lako i pokazuju na svakom koraku.

Tako, na primer, staračka netrpeljivost prema novim rečima, koja je prosto detinjasta. Kao da u njihovoj mladosti nije bilo novih reči i kovanica, i kao da ih nisu i oni izgovarali sa oduševljenjem, sa osećanjem da kazuju nešto novo i lepo, i bogato smislom i zvukom (725).

Andrić se čudi staračkoj netrpeljivosti i ogorčenom odbijanju da se koriste novi izrazi, jer ako su dobri, oni će ostati, ako nisu, *nestaće brzo na rešetku sluha i vremena, i iščeznuće bez traga kao što su iščezle tolike reči koje smo mi u mladosti gordo izgovarali i pisali i tamo gde im je mesto i tamo gde nije* (725). A stari ljudi bježe od novih reči kao od promaje, dočekuju ih sa negodovanjem u kome ispoljavaju više staračku nemoć i strah od novina nego brigu za jezik (725).

U razmišljanjima o starim ljudima Andrić navodi konkretne slučajeve (naravno, bez imenovanja) i onda izvlači zaključke. Navešćemo nekoliko primera.

1) Dok je slušao dijalog dvaju staraca osjećao je kako se *život polagano sužuje i mračí, zemlja ostaje bez smeha i cveta, nebo bez zvezda i boje, a ceo svet postaje jedan uzak, klizav i zagušljiv hodnik za koji se ne zna kuda vodi i u kome se dešavaju samo rugobe i zločini, bez videla i svedoka, iz kojeg nema spasa ni*

izlaska, jer mu je kraj zatrpan leševima, a nakon razgovora ostao mu je samo otrovan pepeo (966). *Kad sam, posle toga razgovora, stigao kući, okupao sam se i preobukao, ali nisam uspeo da se potpuno raskužim, i dugo mi je trebalo da opet sagledam svetlost u sebi* (613)

2) U blizini bolnice sreo je starca, zanijemjelog i obnemoglog od studeni i sirotinje, žalovitog pogleda upućenog prolaznicima; tiho je ječao, teško vukao noge po snijegu pa je pomislio:

Danas ili najdalje sutra, ovaj čovek će biti mrtav, tj. biće na onoj strani na kojoj je većina čovečanstva. I za trenutak mi se ukazao njegov sitni lik, obasjan i preobražen, kako nestaje u slavi koja se zove nepostojanje (966).

3) U Opatiji shvata da se stari ljudi i žene preseljavaju sa Sjevera da bi povećali broj sunčanih sati u svom danu, izliječili ili zaustavili astmu, tešku neurasteniju ili drugu bolest te tako mogli da produže život ili da ga u miru završe (1085). Oni ga podsjećaju na pričanje o ostarelim slonovima koji više ne mogu da drže korak sa mlađima i bezobzirnijima. *Zbog toga se povlače u zabačene, mirnije krajeve gde žive daleko od svog krda i kao usamljeni pojedinci čekaju smrt* (1085).

4) Nakon razgovora sa jednim starcem Andrić ovako razmišlja: kad ljudi zađu u godine i vidno i osjetno stanu da gube snagu, brane se kako najbolje mogu od onoga od čega se odbraniti ne može.

Između ostalog, oni postaju uredni, tačni i strogi, u svemu, prema sebi i prema drugima. Ne vole odlaganja, zadocnjavanja ni propuste. Bezbriznost mladosti, koja opet ne voli da unapred utvrđuje rokove, cene ni obaveze, izgleda im ne samo lakomislena i luda nego i opasna. A svako neodržavanje ili odlaganje onoga što je unapred utvrđeno dovodi ih do gneva i očajanja. Utvrđen red poslova i događaja za duže vreme unapred daje iluziju čvrstine i trajanja života, koji im inače izgleda sve više neusidren, nezaštićen, i sklon raspadanju i nestanku (1275).

Starom čovjeku se čini, nastavlja Andrić, da se život ne smije razbijati u parčad, nego da mora sačinjavati neku makar prividnu cjelinu, inače, može da ga prva jača struja života odnese do đavola, jer je život pun svakojakih nepredvidljivih tokova.

5) Pisac nailazi na sedamdesetogodišnjaka u bosanskoj rudarskoj varošici, noćnog čuvara magacina, *avetinjski sedog i iznurenog čoveka*, koji odlazi u penziju i na pitanje šta će sada raditi odgovara: *Ih, svašta pomalo, a najviše spavati* (1379).

6) On posmatra jednog penzionera i zaključuje da je život u mirovini najgori od svih mogućih načina života, kad svaki pojedini trenutak prolazi u očekivanju narednog, a sam po sebi nijedan nema ni smisla ni sadržine.

Nepodnošljivo je to taloženje praznine i s vremenom postaje smrtonosno kao nedostatak kiseonika. A ta smrt nastupa sporo (1272).

8) Andrić analizira i jednog profesora univerziteta, zoologa, samoživog, neženju, ambicioznog, koji živi za svoje teze i teme, člana nekoliko akademija,

počasnog doktora stranih univerziteta, otupjelog na priznanja i odlikovanja, od ugleda i slave, ali čovjeka čije je tijelo *u dotrajavanju*.

U isto vreme, njegovo telo, koje nikad nije bilo posve zdravo ni mnogo snažno, stari, ružnja, slabi, krnji se, smanjuje, iščezava. Ono mu je služilo kako-tako pedesetak godina, ali sad je on sluga toga ćudljivog i gotovo nepostojećeg tela. Dijete, čajevi, banje, lekovi i lekari oduzimaju mnogo energije i skupocenog vremena. Na tom telu koje se zove njegovo sve je manje njegovog. Obe vilice su sada veštačke, jedno oko je stakleno. Tome treba dodati suspenzorijum, uloške u cipelama, štap, aparat za pojačanje sluha, naočare i lupe razne boje i jačine (1145).

Andrić zaključuje: kad umre ovaj profesor, ostaće iza njega, pored djela, diploma, odlikovanja i biblioteke, *samo nešto malo tela, i pored toga mnogo stvari i sprava od stakla, metala, drveta i kože pomoću kojih se to telo kretalo i održavalo na površini (1145).*

32. Četvrti Andrićev predmet opserviranja su sjećanja. Pisac konstatuje da se nastupanjem starenja sve češće javljaju na javi i u snu uznemirujuća vraćanja na ono što je prošlo: kod jednih to su podvizi u mladosti, zasluge koje su ostale nepriznate i nenagrađene ili nepravdi koje su morali da otrpe, a kod drugih, naprotiv, davnašnje ludosti, grijehovi i propusti, zbog kojih sada mogu samo da se kaju, iako su se nekad njima možda i ponosili (401). Iz oba slučaja izvlači zaključak da je čovjek *stupio na put mučne starosti i da počinje, na jedan ili na drugi način, u manjoj ili u većoj meri, da gubi vlast i nadzor nad svojim mislima i osećanjima, u snu kao i na javi.*

Andriću se čini da u starosti postoji neka naročita vrsta sjećanja: javljaju se doživljaji iz djetinjstva i mladosti, ali sa pojedinostima koje ih karikiraju (479). Često mu na um padne neko od starijih ljudi sa kojima se u životu srećao: držanje, govor, postupci i, naročito, uporno staračko ćutanje pa mu postaje jasnije šta su oni tada mogli da vide i osjećaju i šta su umjeli da prećute u razgovoru sa mlađima (486). Kad dođe starost i nedaće koje je prate, piše Andrić, tada u noćnim časovima odjednom sjedne pored nas svjedok naših mladalačkih uživanja i hoće da razgovara o svim pojedinostima onog što smo nekad smatrali srećom.

Mi se branimo i otimamo, pravimo se da toga sabesednika ne poznajemo, tvrdimo da takav razgovor nismo nikad želeli, ali on ostaje još dugo uporan. „Zašto“, kaže on, „da ne porazgovaramo o nečemu što je bilo i što je potpuno ispunilo jedan dan naše zajedničke mladosti?“

Tek dugim i složenim naporima polazi nam za rukom da toga hladnokrvnog nasrtljivca oteramo, zajedno sa njegovom pričom (333).

33. Značajan dio razmišljanja odnosi se na pol i gender. Ovdje se izdvajaju četiri teme: žena, muškarac, ljubav i brak, ali izrazito dominira motiv žene. O njoj Andrić intenzivno i često razmišlja, koncentrišući se na njenu ljepotu, žensko tijelo, odnos prema muškarcu, proces starenja, komunikaciju (govor) i izraze emocije (plač).

On tvrdi da samo ukroćena (ili od rođenja krotka) žena može da nađe mjesta u društvu i u spletu dužnosti i obaveza, a ona kojoj pođe za rukom da se tome otme i pokaže se kao nepripitomljiva ostaje izvan društva i njegovih zakona.

Ona i nije autonomno, jedinstveno i zauvek jedno stvorenje ljudsko, nego više jedan otrgnut deo prirode koji, pod izgledom i imenom ličnosti, ponavlja, u malom, kratkovekom i ograničenom obliku, sve večite i velike procese prirode. Dok je dete, ona je detinjstvo i sva draž detinjstva; kad je ljubav, onda je sva samo sila i lepota ljubavi; kad zamrzi, onda je mržnja i ne zna za druge zakone do one koji vode i pokreću lavine, vatru ili poplavu; dok boluje, dotle je samo bolest i bol i strah od smrti i borba protiv nje, bez sećanja na sve što je bilo pre bolesti i što bi moglo biti posle ozdravljenja. I tako u svemu. I tako do kraja. Tek tamo negde, iza poslednjeg daha, u opštem i zajedničkom ćutanju, gde se ništa ne kreće i gde niko ne misli, nalazi i ona svoje mesto među svima. Ali dok živi – ne, ili bar nikad trajno ni potpuno (456).

Pisac konstatuje da se (nažalost) nikad ne zaboravlja zemlja ženskog tela i čulne ljubavi, a da ostane nešto što nije ništa: nepotpuno sećanje i nesavršen zaborav.

I mi se osećamo kao čovek koji je nekad znao jedan jezik i govorio tečno, pa ga zaboravio s vremenom tako da mu samo retko pojedina reč iskrсне u sećanju, i podseti ga nejasno na vremena kad je živio u onoj zemlji i govorio taj jezik (387).

On ističe da je kod žene važnije kako se oblači nego kakva izgleda razgolićena.

Ukusno skrojenim i vešto upotrebljenim naborima svoje haljine, žena je osvojila više muških srdaca nego svojom razgolićenošću i svojim slobodnim ponašanjem. To često zaboravljaju i žene same i njihovi krojači (351).

Andrić posebno izdvaja jednu vrstu žena i detaljno je opisuje: tanke su i visoke, dugo su mlade i lijepe, pametne, praktične, uvijek nasmijane, *zvuče kao violina*, imaju jasne predstave i određen poziv u životu, srećne su u porodici (kad to nisu, ne žale se), natprosječno sposobne, a njihova su osjećanja u stanju da izdrže svaku probu.

Njihova prirodna ljupkost stalno plamsa i, kad izgleda da će buknuti u neki veliki, izuzetni plamen, ona se stišava po nekom unutarnjem pravilu; a kad se čini da bi mogla ugasnuti, nalazi sama u sebi nove snage i plamena. To su žene kraj kojih je svima dobro, nikom hladno, nikom prevruće, žene koje muškarci vole i traže, koje niko ne „obožava“, ali niko i ne proklinje; za života svakom nešto znače, a potomstvo ih blagosilja. Ja tu vrstu žena poznajem na prvi pogled, po strukturi tela i po hodu, a naročito po njihovom stalnom androginskom osmejku koji sam po sebi predstavlja neuništivu dragocenost (1191).

U razmišljanjima o ženi Andrić obično polazi od konkretnih primjera (ne navodeći ime). To su žene koje bi se mogle svrstati u kategoriju „ona“. Pisac je bio opsjednut ljepšim polom, njegovom ljepotom i privlačnošću. On žene pažljivo posmatra, još pažljivije analizira i vrlo precizno opisuje. Evo nekoliko primjera.

Jedna ima jaka usta, *kao rasečena jednim jedinim, ali snažnim udarcem noža*, njene rumene usne prate velikim mirnim pokretima spore riječi pa mu se čini: *zaustaviće se i odleteti kao dve rumene latice, nošene vetrom, tako su lake; a ponekad poteku obe daleko na jednu stranu kao rumen mlaz preko belih zuba* (1321). Oči su kao skriveni šumski izvori u kojima se *lome i prelivaju senke tamnog lišća sa brzim i jakim odsevima čiste sunčeve svetlosti* (1321).

Druga je oniska, ali sa srazmerno vajanim oblinama, drži se pravo, glava dignuta visoko; dok razgovara, sa lica ne silazi *tanak osmejak, stalan izraz zanesene pažnje, kao da osluškuje neku samo njoj čujnu muziku iz daleka i sa visoka*. (1353). Ali to je sve što Andrić može da dokuči: on ne zna ni ko je, ni šta je, odakle dolazi, kome cilju ide i čime zaokupljene njene misli.

Tako se i kreće, kao bestežinski. Ponekad podseća na pahuljicu, prožetu sjajem, što se diže i lebdi na dašku vetra koji mi ne osećamo (1353).

Treća je naga do pasa, sjedi na krevetu, presavijena, ruke stegnute među koljenima, a glava spuštена pa se vidi samo gusta crna kosa povezana na potiljku.

Njena leđa sa zagasitim sjajem srebra, sa lakom senkom koja puni udolinu duž cele kičme. Njena ramena, isturena u stranu, izgledala su kao snažni koreni belih krila na likovima anđela-vesnika sa renesansnih „Blagoveštenja“ (1056).

Četvrta, sa ogromnom žutom i *na sve strane poletelom kosom*, u zelenoj haljini od cica na tankom tijelu, liči na čudnu hrizantemu koja je plod mnogih ukrštanja i koja je dobila prvu nagradu na nekoj međunarodnoj izložbi, ali više zbog neobičnosti nego zbog ljepote (1073).

Peta tek navršava petnaestu godinu, ali je razvijena i snažna, *očiju krupnih i modrocrnih kao trnina*, uvijek vlažnih i nasmijanih.

Usta divno nepravilna, radosno napućena i teška, tako da sporo i nepotpuno moduliraju glasove. Gornja i donja usna gotovo jednake po obliku i veličini; te njene još malko blede usne nisu gotovo nikad sastavljene, jer tek što jedna drugu dotakne, osmejak ih razdvaja i između njih se pokazuju beli snažni zubi; te usne se neprestano suše i ona ih često vlaži grizući ih sjajnim zubima ili prelazeći preko njih jezikom, koji je širok i jak kao crven mesnat tučak među laticama čudnog tropskog cveta (1015).

Njen pozdrav odaje vedrinu i nevinu zbunjenost.

Previla se u samom pasu, poklonom zbunljivog, malo nespretnog i dobro vaspitanog dečaka. U toj lakoj, dragoceno nasmejanoj zbunjenosti bila je sva nenačeta radost koju ona, i ne sluteći, pruža svakom ko je vidi (1015).

Šesta ima tijelo sitno ali skladno, snažno i toplo, kožu zagasite boje i malo naježenu, *kao u divlje golubice koju čovek drži u šaci i na koju piri svojim dahom da bi razduvao paperje na njoj* (1348).

Kod sedme tijelo je nepomično, lice mirno, oči oborene, glas ujednačen i zaobljen, ali

[...] *peva tuđim glasom pesmu tuđe ljubavi i radosti. [...] na kraju pesme, kada se glas zamagli malo pre nego što će se sasvim prekinuti, tu se odaje: i tu se vidi da peva sa skrivenom unutarnjom slašću, o kojoj ni njen izgled ni njen glas ne kazuju ništa* (1017).

Neke su žene nacionalno/teritorijalno markirane. Kod Slovenkinja Andrić zapaža karakterističan izraz lica i pokret tijela: kad slučajno zaborave ili propuste da urade ono što su obećale ili po dužnosti morale da urade i kad ih čovjek uhvati u tome, one lako rašire ruke, zabace glavu, a pogled upru u nebo *kao svetice sa baroknih slika po katoličkim crkvama* (1096). On ističe da taj pokret tijela potpuno uspijeva samo ženama obdarenima prirodnim ljupkošću ili urođenim glumačkim darom.

A kako je broj takvih žena malen, sve one ostale izgledaju pri tom pomalo neprirodno i neubedljivo. Ali upravo kod njih taj pokret, takav kakav je, ima svoju naročitu draž i vrednost. A one ga ponavljaju sve odreda, svakom prilikom, gotovo ritualno; njime se iskupljuju, plaćaju svoj mali greh i vraćaju se u redovni tok svog jednostavnog života koji je sav od reda i doslednosti (1096).

Drugi primjer: pisac posmatra mladu Slovenku snažnog tijela, koje *dobro počiva* na vitkim nogama.

Grudi prave i čvrste. Ramena nešto šira nego što traže inače skladne i pravilne razmere toga tela. Na tim ramenima mala glava neobične ljupkosti i svežine. Prilegla kosa kao kod grčkih statua, a lice, koje se lako zarumeni, sitno i pokretno; na njemu najviše mesta zauzimaju krupne oči i jake usnice dobrih zdravih usta.

Kad se nasmije (a to radi često, srdačno i neštedimice), lice joj postane još sitnije jer ga *pojeđu* velike, raširene oči i sjajni zubi, utonuli u toplu rumen jezika, nepca i usana. Andrić zaključuje da je ta ljepota velika radost i velika muka jer čovjek ne može oči da odvoji od nje, a u isto vrijeme snobiva se da je suviše dugo gleda. On izvlači zaključak da takve djevojke i kad dorastu do zrele ljepote, zadrže malko od one šiparičke, ćoškaste zbunjenosti.

(Rekao bih „nespretnosti“ kad bih umeo toj reći da dam za jednu nijansu mekše i finije značenje!) I to nije nikako najmanja draž njihove lepote. Naprotiv, zlata vredi (1094).

Njihova ljepota za Andrića uopšte nije skromna, neupadljiva, već je kao izvor u šumi koji se više osjeća nego što se sluhom čuje ili okom vidi.

Pojedine žene imaju strukovnu i arealnu markaciju, npr. pakistanska djevojka-prevodilac u nekoj međunarodnoj ustanovi. Ona je mnogostruka i bogata ličnost, lice joj zrači svjetlošću. I uvijek se čini da će kazati nešto potpuno novo i dotle nepoznato ili će se desiti nešto neobično, a u stvari *ona to ne kaže i ne desi se ništa, ali mogućnost ostaje da postoji i dalje, i obnavlja se pri svakoj njejoj reči, svakom pokretu i pogledu* (1371).

Andrić dotiče i pitanje prolaznosti ženske ljepote, i to u obliku dijaloga jednog obješenjaka koji nagovara nekog dobričinu da se ženi, hvaleći udavačinu ljepotu (*Bože moj, lepa žena!*), na šta mu ovaj odgovora:

Pa dobro, budalo. Lepota prođe. Ostaje ti žena. Ej! (1390).

U razmišljanjima o ženi pojavljuje se i Jelena. Pomisao na nju dolazi iznenađeno i neočekivano. Andrić je ne vidi, već samo neobični zvuci (lepet ptičijih krila, ubrzan dah uzbuđene djevojke) i varka čula nagovještavaju njen dolazak. Pisac je kao u snu iz koga se budi i vidi pustoš stvarnosti – ptice su odletjele, djevojčica zaboravila svoje uzbuđenje, pomiješala se sa ostalim svijetom i izgubila nepovratno, a Jelene nema.

Nigde i ni u kom vidu. Ona postoji samo u nasmelom letu mojih želja, ali kao nešto što nit je bilo niti može biti. A to je isto kao da ne postoji, samo teže i gore od toga. Izgubljeno. Zaboravljeno. Brisano iz sveta mogućnosti (1372).

U nekim slučajevima Andrić istovremeno ističe vrline i slabosti žena u poređenju sa muškarcima. On, recimo, konstatuje da sve oko sebe žene posmatraju stvarno i konkretno, svaku stvar primaju onakvu kakva jeste u datom trenutku i računaju na nju kao takvu, dok muškarci vrlo često misle više o tome zašto su stvari takve, kakve bi mogle da budu i kakve bi trebalo da budu. *Naravno da u tom pravilu, ukoliko je uopšte pravilo, ima izuzetaka i na jednoj i na drugoj strani, ali tu žensku sposobnost, i nesposobnost u isto vreme, susrećemo tako često da o njoj moramo da mislimo* (188). Međutim, sve češće Andrić susreće žene koje činjenice ne primaju onakve kakve su pa se ne razlikuju ni u čemu od muškarca te iznosi pretpostavku da će, možda, za nekoliko decenija ili vijekova ona prva karakteristika žene pripadati prošlosti (188).

Andriću zapadaju za oko i žene nisu baš lijepe, čak su ružne ili imaju neki nedostatak. Za jednu od njih kaže vrlo kratko: *Bilo je nečeg animalnog u njenoj sporosti* (1328). On tvrdi da žene nisu ružne, smiješne i odvratne po onome što im priroda oduzima niti po onome što s vremenom gube od svoje ljepote, nego po tome što same žele da joj dodaju (250). On konstatuje da su neke žene neugledne i opore na oči, *kao seoski hlebac*, ali kriju veliku i *zdravu slast* za onoga ko se ne dâ zbuniti spoljašnjošću, nego gleda i osjeća dublje i stvarnije (6). On je u životu imao priliku da vidi nekoliko žena i nekoliko porodičnih sreća koje one daju, ali kod kojih nalazi, *kao zadah pakla, neobjašnjivu slepu zloću [...] koja jede samu sebe i truže sve oko sebe* (553). U nekim situacijama Andrić dolazi do šokantnog saznanja. Recimo na jednom kongresu u Parizu 1949. on vidi lijepu ženu, visoku, bujne crne kose, bijele kože i crnih očiju, kako sjedi malo podalje i privlači snažno njegovu pažnju (1012). Ali na njenom lijepom licu, pravilnom i mirnom, on zapaža nešto odsutno i mrtvo, pečat neke velike brige pa nikako ne može da uhvati zračak sjaja koji se uvijek javlja na licu tako lijepe žene. I tek kada je ustala, vidio je da joj je desna noga amputirana, da hoda odupirući se o kratku štaku, mršteći se jedva primjetno od bola.

Pomerio sam se kao od udarca. I gledajući je kako, hramljući, odlazi na jednoj, levoj, savršeno vajanoj nozi, i na mene je naišao deo one brižnosti (1012).

Tokom rata Andrić je u Beogradu nailazio na priličan broj mladih žena sa prosijedom, pa i sasvim sijedom kosom, izmučenog lica, ali još mladih (pa mu

se činilo da vidi kako je *iznad glava tih slabih stvorenja prošla ruka ovoga rata i posula ih prevremenom sedinom kroz koju još prosijava mladost*; 985). On sa žaljenjem konstatuje da se ta slika neće moći sačuvati za budućnost jer će žene sa nje još jače posijediti, a onda i potpuno nestati *sa ustalasane površine živih prolaznika* te zaključuje:

To je šteta. Ništa ne bi bolje i jasnije govorilo budućim naraštajima o našem vremenu nego te mlade sede glave, kojima je potpuno ili delimično ukradena bezbrižnost i radost mladih godina (985).

Jedna misao Andriću se javila davno i njoj se često vraćao: kao što su nekad u staroj Kini žene imale osakaćene noge, tako *naši* Cincari imaju, od najranijeg detinjstva, osakaćenu dušu (339).

U posmatranju žena Andrić ponekad obraća pažnju na njihove čudne poglede. Npr. on opisuje suđenje mladom čovjeku, višestrukom ubici: svijet iz sudnice se razilazi, a kao posljednja izlazi sredovječna žena čiji hod (*hod mesečarke*) privlači Andrićevu pažnju, naročito njene oči, *oči koje ne gledaju nikud, ili koje gledaju kud niko ne gleda i vide što drugi ne vide* (1175).

U Andrićev opservacijski vidokrug ulaze i žene koje imaju neobično zanimanje. On, recimo, opisuje ženu ženu-ribu – čudovište u cirkusu koji je gostovao u Beogradu: mlada i prilično lijepa leži u nekoj vrsti staklenog sanduka gornjom polovinom, jako dekoltovana, samo tankom ružičastom majicom na grudima, a od pasa naniže je „riba“ sa vještačkim krljuštima (1065). U pauzi između dvije seanse unose njeno dijete od pet mjeseci da ga podoji.

Za to vreme noge su joj ostajale zatvorene u onoj ribljoj polovini, samo bi se lako pridigla i onim jedinstvenim, čednim pokretom svih majki i dojilja na svetu malo spustila ružičastu majicu i privinula dete na grudi. Nahranjeno dete bi zatim odnosilo, a žena je opet zauzimala svoj položaj, i uvedena je nova grupa gledalaca (1065).

Andrić obraća pažnju i na to koliko neke žene imaju iskustva u svakodnevnom životu pa mu se čini da su one stare kao duhovi zemlje i da se svakom riječju i svakim novim iskustvom sve više ukopavaju u zemlju, kao krtice. *A dok se govori o stvarima duha, one strpljivo čekaju da taj razgovor prođe, kao nevreme, pa da nastave svoje kalibansko rovanje po zemlji i ispod nje* (562).

On ističe brbljivost kod muškaraca i žena, ali naročito kod ovih posljednjih.

Sedimo i razgovaramo negde, u vozu u kome smo se slučajno sreli, ili pri nekom nepredviđenom čekanju. Žena priča ili postavlja pitanja; to je svejedno, jer ona u svakom slučaju govori. A ja sam srećan što neko ispunjava čamotinju oko mene romonom ljudskog govora. Srećan, ali samo nekoliko prvih trenutaka, jer njen govor počinje od čamotinje da stvara pustinju.

Oko mene se sve više mrači vidik i sužava prostor. Njene reči doleću i nasrću u jati-ma, kao skakavci, i brste i uništavaju sve što je živo i zeleno, i pretvaraju u prah i pustoš. [...] Šumi i pucketa talas njenog govora kao krckanje lišća u čeljustima čitave najezde skakavaca. Mračno i nepodnošljivo biva oko mene. Vidik mi zaklanjaju

gomile izmeta i pepela. Počinjem da zaboravljam ko sam i šta sam i odakle sam došao. Uzalud nastojim da se setim nekog dragog, cenjenog i čistog ljudskog stvorenja. Nigde vidika ni izlaza. A žena, negovana, punokrvna i dobro obučena, sedi na svom sedištu kao na prestolu, grudi joj se nadimaju i oči sjaju kao da peva veliku ariju iz opere; sva drhti od neke slasti i govori, govori, laje, pljuje, ujeda, kolje, mrvi i – biva sve viša i šira i moćnija (1176).

Drugi put Andrić sluša kako žene srednjih godina razgovaraju i konstatuje da ne slušaju jedna drugu, ne misle ni na šta osim na prvu iduću riječ koju treba da izgovore, a tim riječima nema kraja ni računa. *U stvari, one više pevaju nego što govore, i to sve četiri u jedan glas, kao derviši opijeni sopstvenim dahtanjem i halakanjem (1257).* Takav razgovor pun je niskog plana malih ogovaranja, suludih nerazumevanja, prozirnih aluzija, zmijskog siktanja, zagrcavanja, podmigivanja i uspijanja. pa sve sublimira u jedno: *Četiri stara i bolesna, sobnim vazduhom otrovana papagaja.* Andrić se tješi da, možda, u silnoj potrebi za brbljanjem ima, *pored kratke pameti i suva srca,* nekih ostataka neizvrljene erotike: *Možda je to (teško njima!) davno ugušeni kliktaj devojaštva, ljubavna pesma koju nikad nisu mogle, smele ni umele da zapevaju, i koja sada navire iz njih, ali kao jedna karikatura onog što je nekad htela da bude, u vidu besmislenog, čudovišnog brbljanja (1257).*

Kao dio ženske komunikacije Andrić smatra suze i konstatuje, sa malo pretjerivanja, da svaka žena ima svoju unaprijed određenu dozu suza koju mora u toku svoga života da isplače.

Povodi mogu biti razni. Ljubav, nesrećna ili čak srećna, deca, porodica, roman ili film. Proliće ih čak i bez ikakvog određenog povoda. Ako se to ipak u nekom slučaju ne desi, onda je to izuzetak od pravila. A ta žena i nije žena nego čudovište (307).

Andrić analizira i proces starenja ljepšeg pola i zapaža da žene iz građanskih krugova, činovničke i trgovačke kćeri i supruge između četrdesete i pedesete godine stare na dva načina.

a) Jedne žene poslije prvih oštih kriza u duhu i tijelu steknu šiparičko cvrkutanje u govoru i živost u pokretima, na licu ljubazan, pomalo tužan i bojažljiv osmijeh *kojim mašu i lepršaju i kad treba i kad ne treba.*

Tim osmejkom kao da hoće da kažu sabesedniku i sebi samoj u njegovim očima: „Oh, ne, ne boli to i nije strašno kao što se misli i ponekad govori! Uostalom, nije ni važno! Ima sreće i zadovoljstva i bez toga. Bože moj, toliko drugih zanimanja, briga, poslova i razonoda ima na svetu, a ljudi su tako dobri i tako zanimljivi, stari, kao i mlađi, svi, svi!“ (1089).

One vole mlade parove, vjerenike, udavače i bojažljive početnike u umjetnosti, pomažu snahe, zetove i unučad i *terorišu ih – koliko mogu.* Sklone su optimizmu, a zaziru od svega što je grubo iskreno, ironično, lascivno i dvosmisleno. Vole da koriste deminutive. Uveče, kad ostanu same, skidaju *svoj dnevni osmijak kao šminku,* ali on se često, još prije nego što stignu da ga sklone, pretvara u grčevitu grimasu plača bez suza. I to traje otprilike do pedesetih godina,

nakon čega *spada sa njih i onaj setno-veseli osmejak*, nestaju užurbani pokreti i gukanje pa se žena pretvara u sitnu staricu, u stvorenje dovoljno samom sebi i prijatno svima oko sebe.

b) Druge dobijaju ćošaste oblike, oštre crte lica, žutu i tvrdu kožu.

Ne samo što same nemaju osmejka na licu, nikad, nikad, nego ga brišu i sa drugih lica gde god se pojave. One dobiju žmirkave oči i oštar pogled, tvrde pokrete i opore reči. Mrze sve što ima veze sa maštom, igrom ili umetnošću, gledaju samo na spoljnu korist i formalni ugled, ali i to kratko i nedosledno. Otrovane su nepoverenjem i njime truju život drugima, tonu u njemu kao u mračnom bunaru bez dna. Strogo sude o svemu i svakom, ne praštaju nikom ništa. Celo vreme reže na sve oko sebe, niko im nije dobar ni pošten, nikad im nije prijatno, ne poštuju ništa, ne vole nikog. Za sve i za svakog nađu odbojnu ili pogrdnu reč, a tih reči imaju toliko da bi im doteklo sve da žive i sto godina. Ali, na sreću, ne žive toliko (1089).

Andrić zapaža razliku u oblačenju kod mladih žena i onih u godinama: kod prvih obline tijela neprimjetno modeluje haljina, sjaj očiju, zuba i kože oživljuju („otvaraju“) boje haljine, daju karakter nakitu koji je na njoj, a kod drugih je obrnuto: odijelo i nakit dopunjavaju ili sakrivaju tijelo koje počinje da stari, *pozajmljuju mu nešto od svoje boje i svog sjaja* i tek se tada istinski vidi koja žena umije da se odijeva, a koja ne (1090).

Andrić ukazuje i na crtu nekih patrijarhalnih žena – da je sramota ako *žensko* dugo živi pa navodi sljedeći primjer: starica od sto i jednu godinu, koja je izrodila sedamnaestoro djece, dobila dva tuceta unučadi i praunučadi, molila je unuka da o njenoj smrti ne oglašava u novinama jer je sramota:

Žensko, pa toliko živelo. Pa i to sa rađanjem! Ne treba ni da se pominje, a kamoli u novine (1294).

Drugi oblik patrijarhalnosti (nipodaštavanje od strane muškarca) nalazimo u ovoj zabilješci:

Crna Gora. Pobesnela krava nasrnula je na jednog starca, izmrcvarila ga i polomila svega. Njegov sin se posle žalio ovako: – Dao bih ne znam šta da je bio – vo! (1265).

Andrić bez komentara navodi riječi jedne stare devojkice: *To je bilo nekad, kad su sve pesme bile lepe!* (1173) i neke žene iz Obrenovca:

Ne možete zamisliti kako sam se napatila. I mrtvima ću, čini mi se, pričati. (1172).

Dio razmišljanja tiče se odnosa žena i muškaraca. Kod ovih posljednjih on zapaža *muku što se zove žena i želja za ženom: ima stvari koje su predmet šala i razgovora, ovako javno, pred svima; zatim ima drugih o kojima može samo da se šapuće sa dobrim drugovima, u četiri oka; ali ima i takvih o kojima se nikad ne govori ni sa najbližima, koje se i ne mogu nazvati imenom, nego se o njima ponekad samo mašta, kao o nečem dalekom i bolno nedostižnom* (460). S druge strane, dolazi vrijeme kada ta muka, bar prividno, nestaje sa godinama ili u vrijeme narušenog zdravlja i slabljenja čula prema ženi: on, recimo leži u bolnici sam, *usred pustinje, sa sivim nebom kao drugom pustinjom iznad sebe* (1196).

Nema me, a gorim. Sagoreo sam, a još peče. Pustinja groznice, bez živa stvora i vidljiva znaka.

I tada se pred očima koje plamte pojavljuje ispružena naga ženska ruka koja nešto popravlja iznad njegove glave.

Da, ženska ruka, ali oko nje nema onog oreola koji je ranije redovno titrao oko svake ženske ruke koju bih ugledao. Nema ničeg. Gola činjenica: ženska ruka. Bez veze sa mnom i mojim doživljajem.

Slijedi tužna konstatacija: *Nikad nisam verovao da čovek može toliko izgubiti od sebe, a još postojati* (1196).

Ali i kod žena zapaža promjene u odnosu prema muškarcima: *Žena se zamori da bude čoveku prijatelj* (552).

Značajnu pažnju Andrić posvećuje ljubavi između žene i muškarac. Prema Andrićevim zapažanjima onaj koji voli daje nešto od sebe, spreman je da daje još više, bez mjere i računa. *I to je do sada jedini poznati način kako jedan čovek može da daje drugim ljudima ili stvarima oko sebe i ono što ne mora i onda kad ne mora* (24). Ono što se zove ljubavlju Andrić naziva *nepreglednim i nerazumljivim knjigovodstvom međusobnih davanja i primanja, sa potpuno antipodnom, astronomskom računicom u kojoj je sve nejasno, ali čiji je krajnji zbir kratak, jasan i razumljiv*. Za Andrića najljepše je u iskrenoj i dubokoj ljubavi to što prema onome koga volimo ni jedna naša mana ne dolazi do izražaja (4). On smatra da u ljubavi ima mnogo bola, nereda i nepravde, ali je ona tako tajanstvena da i to možda samo tako izgleda jer je njena snaga i veličina *možda tolika da se i to što nama izgleda kao bol, nered i nepravda ispravlja i poravnava negde, na nekom višem planu koji mi ne vidimo* (41). Velika, prava ljubav pokazuje, po Andrićevom mišljenju, svoju punu snagu samo onda ako uspije da od dvoje ljubavnika, slabih ljudi, načini stvorenja koja se ne boje ni promjena, ni nesreća, ni rastanaka, ni bolesti, ni života ni smrti (330). Andrić konstatuje da ljudi koji čisto i bezgranično vole ne pomišljaju lako da se ma šta oko njih mijenja, a ponajmanje sam predmet njihove ljubavi:

Oni merom večnosti mere prolazne i promenljive pojave oko sebe. A njihova smelost biva nagrađena, jer im sve oko njih izgleda večno i nepromenljivo, i tako sa tom divnom iluzijom provode i svršavaju svoj vek, oslobođeni najvećeg ljudskog zla, užasa od prolaznosti (89).

On zaključuje da u prirodnim i jednostavnim a potpuno nerazumljivim ljubavnim istorijama nema pravde ni suda, ali ima kazne (630).

Andrić iskazuje svoj odnos i prema ljubavnicima. Za njih konstatuje da se odaju sitnicama i da osjećaju potrebu da bacaju jedno na drugo (naročito muškarac na ženu) male predmete, cvijeće, loptu, snijeg, mrvicu sa stola (566). On posmatra ljubavnike i detaljno ih opisuje, recimo u šetnji pokraj Sene: oni zastaju na mostovima, zagledaju neupadljivo i uzgred kroz otvorene prozore u prizemlju kuća, idu sporo, ali sa ciljem u sebi i predvečernju tišinu beru kao

planinsko cveće, udišu je za vazduhom, gaze po njoj, prema njoj podešavaju držanje, glas i misli (1081).

Predmet njegovih razmišljanja su i nekadašnji razvratnici za koje kaže da u njihovoj strogosti prema mladima ima nečeg naročito ružnog: *Oni kažnjavaju mladež i za svoje bivše prestupe; možda se čak i svete za svoju sadašnju nemoć* (9).

Andrić ljubav između žene i muškaraca posmatra u kontekstu ljubavi uopšte: *Zbunjen i poražen, gledam kako se sva lepota sveta, po čudnoj i svirepoj alhemiji ljubavi, pretvara u žalost za tobom* (1126).²²

U razmišljanjima o braku Andriću ne nalazi baš lijepe riječi. On, recimo, konstatuje da je, možda, polovina odvratnih i štetnih stvari koje truju život skovana u bračnoj postelji ili oko nje (554). Ponekad mu dolaze misli o bračnog dosadi, i to na bazi konkretnog primjera.

Čiča je, posle više od pedeset godina bračnog života, govorio babi: „Pedeset godina, bre, pedeset godina! Sve da si mi pevala kao ona u Operu što peva, pa bi mi dosadila. „A ti meni nisi dosadio. Ne, nimalo! Ni najmanje!“, odgovara baba uvek sa rezigniranom ironijom na dedovu šalu (1007).

Dosadu zapaža i kod parova koji su naizgled srećni, zdravi i lijepi: recimo, on na plaži prati mladi par sa djetetom od dvije godine – ona čita, a njemu je dosadno, pa je pita da li joj je Hemingvej zanimljiviji nego on, a ova odgovara: *to-se-ne-može-porediti* (1044).

Andrić izvlači jednu zakonitost u nejednakoj visini supružnika: kad je muž dosta niži od žene, to obično utiče na njegovo držanje, pa i na karakter, ali ne uvijek jednako: ako je takav suprug miroljubiv i pasivan, on se s godinama malo pogne i još više smanji, ali ako je sujetan i borben, on se stalno i neprirodno prsi, kočoperi i propinje te pravim držanjem nastoji da izgleda bar malo viši nego što je ili bar malo niži od žene. *Takav čovek dobije s vremenom nešto kruto i neprirodno u držanju, pa i u pogledu i u svim svojim pokretima* (124).

Pisac bez ikakvog komentara navodi primjer u kome se ističe kako muškarci u braku nastoje da dobiju bar jedno muško dijete pa da *stopiraju* (1047).

Andrić dotiče motiv pećalbe i njen uticaj na bračni život: jedna se žena žali da ju je muž ostavio kod kuće da pazi djecu i da je u trideset i pet godina braka bila sa njim svega pet-šest godina.

Žena samuje i vene. Ne sme da pogleda drugog muškarca u selu, jer će svet odmah na nju: „Kurva, kurva!“ A njemu, mužu, ne kaže niko ništa i ne pita ga šta radi tamo u svetu.

E, sestro moja, završava žena, pa prođe mladost, pa stiže starost, pa danas bih platila da neko hoće da mi kaže: „Kurva!“ Ali neće. Dockan (1066).

²² Za ljubav prema životu kaže da dobrim dijelom predstavlja vezanost za određene životne oblike i navike (203).

Andrić gleda film sa ovakvim prizorom: s jedne strane je bračni par, upropašćen, osramoćen, zauvijek rastavljen, a s druge su planine sa snježnim vrhovima, prostrani parkovi, mirna modra rijeka, široka zelena ulica sa zdravim, srećnim prolaznicima; na prozoru cvatu u saksijama dva savršeno lijepa cvijeta (1154). On tek tada shvata *da su sreća i nesreća, u životu, tako blizu jedno drugom, dodiruju se gotovo, ali se ne mešaju, nego traju i žive, svako za sebe, kao odvojeni svetovi* (1154).

Andrić ostavlja zabilješke i o samcima pa konstatuje da dok čovjek živi sam, on u mislima nosi saznanje o nesavršenstvu ljudskih stvari i prolaznosti svega na zemlji, a kad se oženi, sve to posmatra na drugom, tj. na svojoj ženi i djeci, i sa mučnom nelagodnošću osjeća da to isto oni posmatraju na njemu (225). Pisac ističe da su samci stalno podvrgnuti proizvoljnoj igri živaca kao nekoj kazni pa ponekad mrze samog sebe do te mjere da ih boli kad ih ljudi u prolazu gledaju.

Tada mu se oči svakog čoveka čine nemilosrdna ogledala koja umnožavaju do u beskonačnost njegovo lice. Uvelo, istrošeno, poznato zemlji i nebu i svima svetovima, viđeno i odbačeno od svih i od svega, to lice plovi niz struju stvorenja kao pleva, ljuška, neplodna larva, pokvaren i odbačen kalup (599).

34. U ZNAKOVIMA PORED PUTA Andrić posmatra čovjeka i kao ličnost koju odlikuje a) razum (misao, mudrost, saznanje, sjećanje, sveznanje, spoznaja; donošenje odluka, utvrđivanje činjenica, humor), b) logika (istina, pravda, nepravda, laž), c) psiha (strah,²³ neizvjesnost, /ne/snalažljivost, mržnja, nadmenost, nada, želja, čežnja, ponos, rasijanost, ravnodušnost, razočarenje, bezizlaznost, krivica, sramota, ambicija), d) emocija (radost, sreća, nemir, briga, potištenost, tuga, žalost, mučenje, muka, mučno stanje). On opservira čovjeka aksiološki (dobar, loš, tiranin), arealno (naš, Balkanac, Bosanac, Beograđanin), strukovno (ljekar, turist, sopstvenik), kvalitativno (bogat, siromašan). Pisac analizira njegovu individualnost pod imenom i prezimenom (Kočić, Gete, Kolumbo, Gavro Vučković) ili u opštim formulacijama (*on, ona, ono, oni, vi*), prati prostornu aktivnost (šetnju, trčanje, igru, putovanje, sport), interesuje ga njegova djelatnost – umjetnost (stvaranje, stvaralac; umjetnik; književnik, pisac; pisanje, vođenje dnevnika; čitanje; muzika, pozorište, likovna umjetnost), nauka (naučnik, botaničar), c) bavi se religioznom sviješću (Bog, ispovijed, molitva), ponašanjem u društvu – a) socijalnim odnosom (bliskost i udaljenost ljudi, pomoć, uzor), b) izolovanošću (samoćom), c) konfliktnošću (koja dolazi kao borba, rat, neprijateljstvo, samovolja, spasenje, nepodnošljivost, zlo i dobro, zločin, pobjeda, poraz, potlačenost) i analizira komunikaciju – jezik, govor (priču), njegove jedinice (riječi, poslovice, izreke, aforizme, psovke) i stil.²⁴

²³ O Andrićevim strahovima v. Šipovac 20008.

²⁴ Obim zbornika ne dozvoljava da ih ovdje analiziramo (pogotovo detaljno) pa će to biti urađeno u drugom radu.

35. Prostor je jedna od značajnih Andrićevih tema za razmišljanje. On kod Andrića ima nekoliko pojava oblika: 1. opšti prostor (mjesto, grad, selo, more, primorje, brdo, ravnica, znak, nečistoća), 2. kosmički prostor (vasiona, zvijezde), 3. orijentacioni prostor (istok/Istok, zapad/Zapad, sjever/Sjever, jug/Jug), 4. toponimski prostor (Balkan, Bosna, Slovenija, Boka, Španija, Beograd, Dubrovnik, Sarajevo, Kopenhagen, Drina, Zrmanja), 5. konstrukcijski prostor (građevina, građenje, rušenje, svod, luk; kuća, most, biblioteka), 6. unutrašnji prostor (soba, tamnica), 7. ograđeni prostor (bašta). Zadržaćemo se samo na orijentacionom prostoru.

36. U ZNAKOVA PORED PUTA nalazimo više razmišljanja o Istoku nego o Zapadu. One su posvećene ljudima, naravima, običajima, gradovima, građevinama. Za Andrića Orijent je *divno čudo i najveći užas, jer u njemu granica između smrti i života nije jasno određena, nego krivuda i treperi* (352). Za Španiju kaže da je zemlja koju je „otrovao Istok svojim kultom sile i gospodovanja i zarazila Afrika svojim beznadežnim nihilizmom sladostrašća, krvi i lenjosti“ (320). Na jednom mjestu ističe da dobro razumije ljude sa Istoka.

Ponekad mogu dobro da razumem ljude sa Istoka, njihova shvatanja i njihov način života. Tako mi se, na primer, čini da zloglasno istočnjačko bežanje u S u t r a nije bez osnova i nekog opravdanja. U najmanju ruku, da se može razumeti. S u t r a, to je mlađi brat nestrpljivog, proždrljivog i nemirnog štrebera koji se zove Danas. (To je onaj bolji i čovečniji brat.) Njegova privlačnost i lepota je u tome što ono nije završeno i što se može menjati i oblikom i sadržinom, u svim vidovima i pravcima (124).

On zapaža da ljudi sa tog područja žive posredno:

Ljudi na Istoku. Oni posredno žive. Zaobilazno napreduju u životu, pri čemu, izgleda, nije ni važan sam napredak koliko način hoda, ono što se u hodu kaže, ili ime koje se daje predelima kroz koje se prolazi (495).

i da im je život suviše otkriven i javan:

Kod ljudi na Istoku, život tela, sa svim njegovim procesima suviše je otkriven i javan. Naprotiv, njihov duhovni život i njegove manifestacije isuviše su povučeni i maskirani (529).

Andrić se zaustavlja i na oronulosti građevina na Orijentu, koje prave kontrast u odnosu na bašte, cvijeće i česme

Teško je naći na Orijentu građevinu koja je cela lepa, čista, i kojoj se ništa ne bi moglo prigovoriti. Ali, s druge strane, ne postoji na Istoku građevina koja, ma kako oronula i zapuštena bila, nema bar pedalj zelene bašte, ili česmu žive vode, ili samo jednu jedinu saksiju sa pažljivo negovanim cvećem mindušice ili ruže mesečarke. To mesto je duša te trošne zgrade. Toga građevine na Zapadu nemaju (351). ♦ Uvek mi se vraća pitanje: zašto su javne zgrade na Istoku tako neprijatne i redovno zapuštene? U tim zemljama kao da su hoteli tako udešeni kako i svaki koji u njima prenoći imao prilike da razmišlja i dođe do uverenja da je lepše i bolje sedeti u svojoj varošici nego putovati po svetu i kako bi odlazeći uzdahnulo: „Ah, najlepša je svoja kućica, pa kakva bila da bila!“ (357).

Pisac ponekad daje poređenje Istoka sa Zapadom:

Kad bi u zapadnoj Evropi sa ovoliko nebrige, neznanja i neizlečive lenosti zapustili jednu zgradu do ovog stepena, ona bi zaudarala kao leš i trovala sve oko sebe (352).

U Sarajevu, koji je veoma dobro poznavao, zapaža kontrast pozivnog i negativnog.

Sarajevo. Orijentalstva, gandijevska golotinja i zapuštenost. Raskoš u neočekivanim stvarima koje inače nigde i nikom nisu predmet raskoši. Najhladnija i najzdravija voda na svetu. Najčudnije kuće, koje otkako su postale izgledaju ruševne i sklone padu, koje izgledaju nezdrave, a u kojima se živi dugo i prijatno kao malo gde. U govoru ljudi i žena karakteristični samoglasnici bez boje i jasne granice, od kojih govor dečaka i devojčica izgleda kao nehajno gukanje. Sve to zatrpamo tišinom (341).

Na jednom mestu kaže:

Na Istoku je zemlja još presna, živa, sa svim svojim još nerasušanim sokovima, snagama i otrovima (353).

U razmišljanjima o hrabrosti Andrić se prisjeća istočnjačke poslovice *Hrabrost, to je strpljenje jednog trenutka* te dodaje:

Hrabrost je i manje i više od toga. Hrabrost se ne uči, ne postizava i ne vrši u određeno doba, na određenom mestu. Hrabrost, to je pitanje kako se ko začeo i kako je zakoračio u svet pod suncem (106)

Andrić tumači neke riječi orijentalnog porijekla, npr. imenicu *ālica*, kojom se naziva rana trešnja u Mostaru, prema *al* (tur.-pers.) 'jarkocrven':

Ova zvučna reč istočnjačkog porekla, a sa našim nastavkom, podseća na neočekivanu veliku radost koja je jednog proleća, u predvečerje, istrčala pred nas na seoski put, kad smo je najmanje očekivali (604).

Treću stranu svijeta – sjever Andrić rijetko spominje, i to gotovo uvijek u geografskom smislu. On, recimo, govori o životu na krajnjem sjeveru.

Iznad severnog polutara, na krajnjem severu zemlje, čovek je prisiljen da traži u sebi sve ono što ne nalazi na zemlji ili na nebu oko sebe (153). ♦ *Iznad polarnog kruga. Ostati tu. Kao smrt u obliku nekog novog života* (153). ♦ *Grad, daleko na Severu. Nigde ovakva studena, netražena samoća nije dobra ni prijatna, ali biti sam u tom gradu, u nedelju posle podne nekog zimskog dana, teška je stvar zaista* (498). ♦ *Velika studen ledenih predela na dalekom Severu, teška i mučna kao jezik koji ne razumete* (561).

Motiv sjevera nalazimo i u Andrićevim opisima zimske Opatije.

Opatija, meseca februara. Stari ljudi i žene, koji nisu odavde, nego su se preselili ovamo sa Severa da bi povećali broj sunčanih sati u svom danu, da bi izlečili ili bar zaustavili astmu, tešku neurasteniju ili ko zna kakvu drugu bolest, da bi tako mogli da produže vek ili bar u miru provedu kraj života. Sa kaljačama na nogama i smešnim šeširima na glavi, sa obaveznim kišobranom pod miškom, u zimskim kaputima staromodnog kroja koji su izgubili sposobnost da greju prestarela tela (399).

Riječi koje se odnose na jug se još manje pojavljuje.

Ovi južnjaci svojim neodmerenim i nepametnim pričanjem umanjuju lepotu i stvarnu veličinu ovih predela, i sve svode na malu i smešnu meru svoje hipertrofirane a nejake ličnosti. Šteta što ne umeju da čute, kad im je sudbina dala da se u ovakvoj lepoti rađaju i u njoj žive (447) ♦ Sve to, pred veče, na kastiljanskom nebu koje ima neku tamniju i nežniju modrinu nego nebo ostalih južnih zemalja, i sa mladim mesecom koji je ovde naročito svečan i tajanstven, kao simbol (565).

37. Značajan predmet Andrićevih opservacija i razmišljanja je priroda (tišina, kiša, snijeg; vjetar, oluja, sunce, svetlost, vatra, vazduh, kamen).

38. Posebno dominantan motiv je tišina, njena informativnost, deskripcija i prožimanje sa ćutanjem. U ZNAKOVIMA PORED PUTA postoje sljedeće vrste tišine: egzistencijalna, umjetnička, spoljna, unutrašnja, slatka, prospektivna, iščekivajuća, auditivna, glasovna, komunikacijska, komparacijska, kvantitativna, relaksirajuća, opoziciona, metaforička, personifikacijska i dr.

Tišina (engl. *silence*, njem. *Stille*) predstavlja stanje nepostojanja zvuka, glasa, šuma, buke i bilo koje druge akustičke pojave. Nju ne može čuti ljudsko uvo jer mu za to smeta, ako ništa drugo, otkucavanje srca i šum krvotoka.²⁵ Ukoliko dolazi do negativnog djelovanja zvukova i šumova, nastaju auditivne halucinacije.

Andrićeve tišine se mogu razvrstati na egzistencijalne i umjetničke. Prve su vezane za život (tišine koje on osjeća, opservira, analizira i opisuje), druge su one koje kreira u djelima.

Za Andrića tišina je (1) (aktivna) materija u pokretu, odsustvo materije ili bar iluzija njenog odsustva (*Produžiti tišinu znači produžiti tu iluziju, a kad bih uspeo da je do kraja produžim, to bi značilo isto što i pretvoriti je u stvarnost; 327*), (2) nepomičnost materije, (3) ono što se ne kreće i što i ne postoji.²⁶

[...] tišina ne postoji, kao što ne postoji ni prazan prostor, ni nepokretna čestica u svemiru. (Tišina i nepomičnost ne postoje, jer nema nikog ko bi ih mogao utvrditi i meriti. Sama činjenica da postojimo i sama naša sposobnost da primamo utiske i donosimo sudove pretpostavljaju prethodno postojanje pokreta i zvuka.) (1334)

²⁵ Andrić ponekad noću dugo sluša šum u ušima i u tu situaciju (kao tipičnu za druge ljude) uvlači čitaoca: *Izvesno, i vama je dobro poznat taj beskrajni i nejasni razgovor između samca čoveka i tišine oko njega (945)*. Taj se motiv pojavljuje i u pripovijetkama: *I tišina je gluva, a u njoj se čuje krv kako nasjeda bez prestanka i bije muklo u šiji (MUSTAFA MADŽAR)*. U književnosti tišina je jedan od prepoznatljivih motiv. Npr. Eva Strittmatters je napisala pjesmu *ICH MACH EIN LIED AUS STILLE (1973)*, a J. W. Gete *WANDRERS NACHTLIED ÜBER ALLEN GIPFELN: Ist Ruh, | In allen Wipfeln | Spürest du | Kaum einen Hauch; | Die Vögelein schweigen im Walde. | Warte nur, balde | Ruhest du auch*.

²⁶ A nepostojanje je, nastavlja Andrić, dobro i njemu teži sve (ZNAKOVI PORED PUTA, 327).

U nekim slučajevima Andrić tišinu poistovećuje sa samim sobom: *Tišina, to sam u ovom slučaju – ja* (798).

Kod Andrića ne nalazimo pojam apsolutne tišine (koja se ne može registrovati nikakvim mehaničkom uređajem), ali se pojavljuje *potpuna tišina*, koju definiše kao *prazninu koja nema imena* (798). Najčešće se radi o situaciji totalnog nepostojanja zvuka u kojoj se nešto dešava pa takvu tišinu.

Ali u svim ulicama teku netaknute, jake, mnogobrojne česme. U potpunoj tišini, naročito noću, čuje se njihov šum kao potmula grmljavina izdaleka (1336).²⁷

Često se potpuna tišina daje u nastajanju (kao nominativna tišina):

Nastaje potpuna tišina među dečacima (1049). *Nastaje potpuna tišina među dečacima.* (1049),

ili je već nastala:

Oko mene potpuna tišina, ni dan ni noć, neka praznina koja nema imena (ZNAKOVI PORED PUTA, 798). ♦ *Dešava se u ovom planinskom kraju da osvane neko mlečno jutro sa prigušenom svetlošću sunca iza tankih visokih oblaka. Senke su blede i razlivene, a tišina potpuna. Zvuk ne može da se prenosi ovim teškim vazduhom. Pojavi se i krene, ali odmah pada natrag, nedaleko od mesta sa kojeg je poleteo. Dan je i svetlo je, a izgleda kao da noćna tišina nije ni napuštala ovaj kraj* (ZNAKOVI PORED PUTA, 1097). ♦ *Potpuna tišina u meni. To je kao neki trenutak velike opasnosti, ali koji dugo traje. Ni glasa ni pokreta* (657).

Iako je tišina ono što se ne može čuti, Andrić je auditivno percipira: *oslušujem tišinu oko sebe* (1334).

On tišinu dovodi u vezu sa nemirom: pisac u *najgorim trenucima*, kad se pomrače i poslednji tragovi razuma i dobrote očajničkim pokretom misli, kao munjom, uništava čitav svet, briše i obara u ništavilo sve, do poslednjeg traga postojanja, a kao rezultat toga

[...] *zacari se tišina, ne mrtva i bezlična tišina ljudskih naselja, nego velika vasiona tišina, jedan nov svet, sav od tišine, divni Jerusalim, božiji grad, nem, veličanstven i*

²⁷ Takvu tišinu nalazimo i u drugim Andrićevim tekstovima: *Izgovorivši ljutito poslednje reči, Hamdi-beg zastade i u potpunoj tišini odbi jedan dim pa nastavi [...]* (TRAVNIČKA HRONIKA). ♦ *Zatim su u potpunoj tišini pušili dalje* (TRAVNIČKA HRONIKA). ♦ *Sve to dok zrna lete visoko i gađaju po okolini, ali kad se paljba spusti do mosta i varoši, oni zamuknu odjednom, preseče im se reč, jer im izgleda, i zakleli bi se, da u onoj potpunoj tišini, kod tolikog prostora, i jedna i druga strana gađa samo njih i kuću u kojoj su* (NA DRINI ČUPRIJA). ♦ *Osećala je neodoljivu potrebu da se dignu i napusti sobu, ali se nije usudila da to učini u potpunoj tišini i nepomičnosti svega oko sebe* (GOSPOĐICA). ♦ *U potpunoj tišini, digao se od stola* (GOJA). ♦ *Tada bi nastupalo nekoliko minuta potpune tišine, a zatim je počinjala neka nova igra i nov urnebes* (ŠALA U SAMSARINOVOM HANU). ♦ – *Rrrrrr. Tuklo je zvono u potpunoj tišini* (ISKUŠENJE U ČELJI BROJ 38). *Bezumnje reči se gube u savršenoj tišini* (TRAVNIČKA HRONIKA). ♦ *Ogromne tamne mase zgrada sa sitnim retkim svetlostima, ali tišina je još uvek potpuna* (ŠPANSKA STVARNOST). ♦ *U potpunoj tišini, digao se od stola* (GOJA). ♦ *U dvorištu potpuna tišina. Ni straže ni prolaznika* (PORUČNIK MURAT).

neprolazan. Blokovi tišine, lukovi i uglovi od tišine, senke i prosijanja na zgradama i u dnu vidika, jedan nov život onih koji su izgubili igru u svetu, raj koji ostaje pošto se izbesni materija u njenom obliku koji vidimo i dodirujemo svakog dana i koji nas truje i satire svakog minuta (30).

Njemu se čini da sve zemaljsko (kamen, zemlja, vlaga, biljka itd.) obrazuje jedan lanac složenih odnosa, lanac sačinjen od samog nemira.

Mnogo puta za mnogog od nas, taj nemir ostaje nevidljiv i nečujan. Tu svoju trenutnu iluziju mi nazivamo tišinom. Ali ko pronikne, osluhne i sagleda tu „tišinu“, on vidi samo toliko da taj lančani prenos nemira nema kraja, isto kao što mu se ne vidi početak. A sve ono dole što sam ostavio iza sebe, na brodu, na moru, u gradiću, samo je odjek opšteg nemira koji se iz nepoznatog središta širi svuda i prenosi na sve (1153).

Sa tim mislima Andrić se primiće nekom bučnom gradu da željom da u tom samom središtu ljudskog nemira potraži nepomičnu tačku, ne bi li tu našao bar malo tišine, sna i odmora.

U nekim trenucima on poistovećuje san sa tišinom: on je *srebrno polje tišine*, most koji vitim belim lukom vezuje dva radosna dana (296).

Andrić dovodi u vezu tišinu i svjetlost, koja je njegova velika opsesija, još od mariborske tamnice. U vezu tišina – svjetlost Andrić ubacuje i treći element – (o)praštanje.

Ako nas ništa drugo nisu naučili skupi život i burne mnoge godine, jedno jesu: da se praštamo. Bez reči, bez drhtaja, ne trepćući, suva oka, mirne ruke. Poslednje što mogu, veran sebi, da učinim u tvoju slavu, to je da se tako rastanem i s tobom, svetlosti, drago ime, jer u tebi su sva dobra i sve lepote, i ti zaslužuješ svaki napor i svaku žrtvu. Nije pravo ni voleo zemaljsku svetlost onaj ko ne ume da podnese bol rastanka!

Zbogom! kažem, bolje reći mislim, jer nemam kome da kažem, niti ima koga da me čuje, a svetlost još ide kao reka koja je tamo na izvoru već usahla, ali još teče. Zbogom! A svetlost otiče u tišini, jer je zamro i zvuk, drug koji je tako često prati. Nestaje. Ima je još samo u mom osmejk. Zbogom! Biće svetlosti, biće još očiju (659).

Za Andrića tišina je posebna vrsta muzike. On sluša koncert Johanesa Bramsa i u njegovoj muzici punoj ljepote ne nalazi nikakav (*ni najmanji*) nesporazum niti bilo kakvu prazninu (*sve je ispunjeno*), a na kraju drugog dijela te muzičke predstave dolazi trenutak čudne tišine koja nije od tkiva naših običnih *tišina*, prosto odsustvo zvuka, nego kao neka bogata i divna zbunjenost čitave jedne vasi-one (807). Za ljude kaže da na koncertima pokazuju dobre i slabe strane, nevidljive u drugim situacijama.

Na primer, ima žena (to su obično punačke i zrelije dame) koje na klavirskom koncertu, za vreme stanke kad cela dvorana uzdržana daha očekuje idući udar, moraju da učine neki pokret, da se nakašlju, ili bar da uzdahnu. One ne podnose tu devičansku, čistu tišinu i sve u njima ih neodoljivo goni da na njoj ostave svoj, ma i najmanji trag. Otprilike kao što deca ne mogu da ne povuku prstom preko zamagljenog prozorskog stakla (1151).

On opisuje Beograd, *istrgan, prosut*, koji vječno nastaje, dograđuje se i opravlja, koji nikad ne miruje jer se uvijek kreće i talasa i ne zna šta je pokoj i tišina (1352). Ali i taj grad poznaje *tišine, dragocene, lake i svetle* koje se ponekad *saviju* na rumenom nebu. Ovdje dolazi Andrićev glavna misao – tišina je najbolja muzika: *Najposle, oslobođenje, odsustvo zvuka kao najlepša muzika!*

Tako biva i sada da se neskladna beogradska vrema i buka u septembarsko predvečerje odjednom slegnu i stišaju, i nastane pod svetlim nebom lepa tišina koja namučenom čoveku dopušta da se smiri i odahne, i da u tom trenutku nađe odmora i zaštite od svega što je bilo i što još može biti (1352).

Pisca posebno privlači zvono i miješanje njegovog zvuka sa tišinom, tačnije sudaranje zvonjave, jauka mora i gluve tišine krša.

*Martovski dan. Uznemireno sivo more; duva vlažno i ćudljivo jugo.*²⁸ *Polegla u kamenjaru, drvna zavetna crkva; u otvorenom tornjiću nad njenim ulazom oglašuje se ponekad zvono; kućne sitno, a u glasu mu se sudaraju i mešaju jauk mora i gluva tišina krša* (1400).²⁹

Andrić uspostavlja korelaciju između tišine i vode, odnosno česme iz koje ona ističe: žubor vode mu je drag i prisan, ali je svjestan da će brzo nestati u *moru tišine* koje se nalazi na protivnoj strani mora zvukova pa osjeća da i sam putuje ka tome moru *tišine* koje ga očekuje na dnu strme ravni niz koju klizi lagano ali nezadržljivo (1405). On navodi priču jednog partizana o tome kako u ratovanju ništa nije ostavilo tako duboki utisak kao žubor česme u razorenom i pustom Kupresu.

– *Sve popaljeno. Nema cijele kuće i nigdje živa stvora. Ni mačke. Ali u svim ulicama teku netaknute, jake, mnogobrojne česme. U potpunoj tišini, naročito noću, čuje se njihov šum kao potmula grmljavina izdaleka. Sablasno* (1336).

On razmišlja o tišini u kontekstu samoće – tom pravom zavičajju njegove svijesti i kaže da samoća nije tišina i nepomičnost, već *vapaj i kliktaj svih ljudskih sudbina i životnih zahteva, od postanka sveta do danas, to je vihorno kruženje bezbrojnih sunaca, prema kojima je ovo što nas greje samo igračka, to je brujanje miliona vasijskih zvona u kojima su planete klatna* (33).

Kod Andrića se na više mjesta javlja metafora *zatrpati tišinom*:

Sarajevo. [...] U govoru ljudi i žena karakteristični samoglasnici bez boje i jasne granice, od kojih govor dečaka i devojčica izgleda kao nehajno gukanje. Sve to zatrpano tišinom (955).³⁰

²⁸ Ove prve dvije rečenice asociraju na Andrićevu pjesmu VEO.

²⁹ Nešto slično nalazimo u GOSPODICI: *S vremena na vreme tišinu prati (prati a ne prekida) razliven i dalek glas zvona sa crkava iz varoši, a vidik neznatno menjaju letnji oblaci, koji prolaze nebom, svečani, beli i spori* (GOSPODICA).

³⁰ Ovaj glagol pojavljuje se i u drugim Andrićevim književnim tekstovima: *I samo pevanje, koje ponekad dopre s puta ili iz neke avlije, nije bilo drugo do jedan dug lelek, zatrpan tišinom na izvoru i na utoku, kao sastavnim i najrečitijim delom pesme* (TRAV-

Pisac izdvaja tišinu kao karakteristiku muslimanskih kuća.

Čim pređeš turski prag, nađeš se odjednom – ali odjednom! – u posve novoj sredini koja u najmanjoj mogućoj meri zavisi od spoljnog sveta, okružen mirom i samopouzdanjem utvrđenog, odvojenog i izdvojenog porodičnog života koji nam svojom tišinom govori da se sve zna (sve što treba znati!) i da nema potrebe da se išta pita, kazuje i tumači (1214).

Andrić razlikuje spoljnu i unutrašnju tišinu. Spoljna je povezana sa nepostojanjem zvuka, a unutrašnja se odnosi na čovjeka i njegova preživljavanja, raspoloženja i razmišljanja. Ovu drugu, tišinu u čovjeku, Andrić doživljava kao trenutak velike opasnosti koji dugo traje i u kome se disjunktivno pribijava dviju stvari: da ne pogine ili da ne zaspi, jer je to za njega isto.

Ni glasa ni pokreta. Moja nepomičnost i moje ćutanje, to su prvi uslovi moga spaseanja i jedini koji zavise od mene.. – U toj tišini, smrtnoj i životodavnoj, ja se, kao čovek koji s vremena na vreme opipava skriveno oružje pri sebi, stalno pitam: je li moja misao još živa? (657).

Često tišinu Andrić percipira i izražava u paru, npr. u spoju tišine i glasa:

Koga je dozivao otegnuti glas pored Drine? („Ti! Ti! Taj!“) Nikog. Onog ko se odazove. Koji to učini, to je taj. – Ti? Ti! Zvao je dugo, i zvao, i najposle umuknuo. Iz tišine koja je tada nastala digao se, ne odmah i vrlo tiho, slab pa sve jači glas. To se ipak javlja onaj koji treba da se odazove (1133).

zapare i tišine:

Na jedan sat hoda od Višegrada. Pust predeo bez lepote. Duga linija prašnog drumata preko spečene goleti po kojoj su razasuti usamljeni i raščupani stari borovi. Jedina zgrada na toj ravni, niski i neugledni han, bez vrta i voćnjaka, pred kojim sedim kao jedini gost i putnik. Neko neodređeno doba dana. Zapara i tišina (1111).

Andrić postavlja pitanje kako dozvati tišinu, kako je oživjeti.

Ko uspe da pronikne tišinu i dozove je njenim pravim imenom, taj je postigao najviše što smrtni čovek može postići. Ona nije više za njega ni hladna ni nema, ni pusta ni strašna, nego mu služi i nalazi mu se u svakoj nevolji, kao onom junaku iz narodne pesme vila, koju on uhvati za kose i posestrimi i obaveže zauvek. Ko uspe da zagreje i oživi samoću, taj je osvojio svet (94).

On dotiče motiv narušavanja i uništavanja tišine: u časovima predaha očekuje nešto sa *neba ili iz dubina* kao što je jedna jedina riječ ali kao vatra ili svjetlost, završetak i rješenje svega, kao riječ otkrovenja, koja bi *zazvonila, planula, podigla nebesa i obasjala zemlju* (964).

Sve se čini kao da pupi, raste nevidljiva, i da će svojim vrškom odjednom prokinuti i pocepati tišinu. Ali ništa se ne dešava. Da li samo sporo raste, ili je uopšte nema i ne treba je očekivati? Ni to nije izvesno. – Samo tišina, sa mrakom, sipi. Zaustavlja se, kao sneg, na obrvama i trepavkama. Osećam se kao zavejan (964).

NIČKA HRONIKA) ♦ *A već sekund docnije briše ga i zatrpava usijana kastiljanska tišina, kao vejavica pićiji trag u snegu (ŠPANSKA STVARNOST).*

Andrić zapaža tišinu u najobičnijim situacijama, kao što je ova: u berbernicu ulazi čovjek srednjih godina, rđavo odjeven i slab, sa zavežljajem u ruci, i pita može li se tu malo odmoriti, na šta gazda ćuti, a kalfa ne reaguje i nastavlja da brije gosta. *Mučna tišina*³¹ u kojoj se čuje ne samo zveket makaza nego i pucketanje vatre u peći (956).

On ponekad žudi za tišinom.

Ja mislim u ovom trenutku samo jedno i hteo bih da negde na miru, u tišini, sednem i da se odmorim. Sve mislim da ću se tada setiti kako joj je bilo ime (1333).

Često Andrić dovodi u vezu tišinu i ćutanje.

Za mene je najbolje kad ja pišem a ne govorim, i kad se o meni ne piše i ne govori (691). ♦ *Oluje, tišine, međuvremena, kao i mnoge ličnosti i njihovi složeni i raznovrsni odnosi* (1383).³²

Kod Andrića se javljaju različite vrste spoljnih tišina, tišina u prirodi:

a) u određeno godišnje doba

proljeće

Proleće. Kišovito veče sa vedrinom koja se ne vidi, nego samo naslućuje po sjaju na tornjevima i krovovima. Neverovatna tišina (964).

ljet

U varoši Kalao, na obali Pacifika, gde su oluje česte i neobično žestoke, postoji priča o starom pristaništu koje je za jedne bure zauvek potonulo u more. Mornari pričaju da se za letnjih tišina mogu videti na dnu mora ulice i kuće i ljudi kako sede pred kapijama. A ko ima fino uho može da čuje i kukurikanje petlova koji dole naveštavaju promenu vremena (974),

b) u pojedinim dijelovima dana

³¹ Mučna tišina pojavljuje se kao motiv u romanu NA DRINI ČUPRIJA: *Takav je bio nevidljivi par čija je muzika ispunjavala mučnu tišinu između dvojice mladića*) i pripovijeci SVADBA: – *Dalje, ajdemo dalje! – vikao je činovnik, ali nije uspevao da rastera mučnu tišinu koja je ostala iza starca.*

³² Fenomen ćutanja bitna je determinanta Andrićevog stvaralaštva. Ona je došla do izražaja još u EX PONTU: *Poslednji izraz svih misli i najjednostavniji oblik svih nastojanja je – šutnja* (EX PONTU – Gralis-www). Ćutanja se potencira i u pripovijeci MOST NA ŽEPI, u kojoj će Andrić, kroz usta junaka, reći: *U ćutanju je mudrost*. Ćutanje velikih Andrićevih simbola, prije svega mostova, Petar Džadić naziva najsavršenijim izrazom smisla i težnji svijeta: „U to ćutanje položene su formule života, a taj život, integrisan i otelovljen u višegradskoj ćupriji, kazivaće nam sebe, istoriju, svoj odnos prema ljudima, značenje prolaznosti, smisao zla, mogućnost promene, i svoju iskonsku, nesalomljivu snagu“ (Džadić 1996: 225–226). Ovaj kritičar smatra da ćutanje nosi i šifru zakona, klicu tajnosti, imunitet za prolaznost (Džadić 1996: 225–226). Po njegovom mišljenju most postaje u romanu aktivni „mislilac“ koji sve što ima da poruči poručuje – ćutanjem (Džadić 1996: 351).

ujutro

Dešava se u ovom planinskom kraju da osvane neko mlečno jutro sa prigušenom svetlošću sunca iza tankih visokih oblaka. Senke su blede i razlivene, a tišina potpuna. Zvuk ne može da se prenosi ovim teškim vazduhom. Pojavi se i krene, ali odmah pada natrag, nedaleko od mesta sa kojeg je poleteo. Dan je i svetlo je, a izgleda kao da noćna tišina nije ni napuštala ovaj kraj (1097).

po danu

Dok sam lutao pustim poljem, između šljivika, u tišini i čamotinji seoskog popodneva, pored mene je iznenada proleteo roj pčela i izgubio se u daljini, kao veo nošen i kidan vetrom (954).

pred veče

Sve se smirivalo, glasovi, ljudi i predmeti. Širila se predvečernja tišina kao na letnjim proplancima kad život pokazuje svoju dobru stranu, a oni su tu tišinu brali kao planinsko cveće, udisali je za vazduhom, gazili po njoj, i prema njoj podešavali svoje držanje, svoj glas, i svoje misli (1081).

noću

Mrkne vidik i uši gluhnu od tišine. Nema izgleda da se pojavi živ čovek ili da se desi išta što se živom čoveku dešava. Samoća koja zadaje bol, donosi strah (1070). ♦ Čuk je umukao. Spava? U tami, sav se predeo tišinom odmara. Tišina me je valjda i probudila. Tišina, i moja misao koja više nije mogla da bdi sama (1181).

Među svim Andrićevim tekstovima unutrašnja tišina najviše dolazi do izražaja u ZNAKOVIMA PORED PUTA, EX PONTU³³ i nekim epistolama.

Potpuna tišina u meni. To je kao neki trenutak velike opasnosti, ali koji dugo traje. Ni glasa ni pokreta. Moja nepomičnost i moje ćutanje, to su prvi uslovi moga spasenja i jedini koji zavise od mene. Samo da ne poginem ili da ne zaspim, što je isto. – U toj tišini, smrtnoj i životodavnoj, ja se, kao čovek koji s vremena na vreme opipava skriveno oružje pri sebi, stalno pitam: je li moja misao još živa? (657).

Auditivna (slušna) tišina pojavljuje se kao motiv na dva mjesta.³⁴

Zanimljivo je posmatrati ljude na koncertima, jer tu oni pokazuju neke svoje i dobre i slabe strane koje inače nemamo prilike da vidimo. Na primer, ima žena (to su obično punačke i zrelije dame) koje na klavirskom koncertu, za vreme stanke kad cela dvo-

³³ U EX PONTU ona je jedan od glavnih markera: *Ja kroza nj prolazim kao kroz tamnozeleni mir i mirisnu tišinu omorikove šume u ljetni dan. ♦ Svi gromovi nalaze u meni odziva, sve tišine nalaze u meni svoje mjesto i svi vjetrovi svoja polja i sve magle gudure. ♦ U toj tišini šutnje je sve moje; vjera moja, spasena iz tolikih poraza, moja samačka radost i stradalnikova nada. ♦ Možda udes dobro misli s tobom, možda je to stara nečija molitva koja te okružuje tišinom kao zaštitom, možda u tvom ćutanju leže pokopane riječi koje nose nemir i nesreću. ♦ A u svojoj tišini, satkanoj od bola, priviću misao što niče, kao ljutu travu, na ovu ranu koja mi ne da ni živjet ni umrijet.*

³⁴ Ova tišina mnogo je češća u drugim tekstovima kao što su MUSTAFA MADŽAR, LETEĆI NAD MOREM, MARA MILOSNICA, PROBA, SUNCE, ŠPANSKA STVARNOST, ŠTA SANJAM, ŽED, PORUČNIK MURAT, ČAŠA.

rana uzdržana daha očekuje idući udar, moraju da učine neki pokret, da se nakašlju, ili bar da uzdahnu. One ne podnose tu devičansku, čistu **tišinu** i sve u njima ih neodoljivo goni da na njoj ostave svoj, ma i najmanji trag. Otprilike kao što deca ne mogu da ne povuku prstom preko zamagljenog prozorskog stakla (1070). ♦ U ovoj „**tišini**“ koja sada okružuje mene i moj pregoreli radio lebde, plove, sudaraju se i seku bezbrojni zvučni talasi, kao što su lebdeli i kružili oko onih koji su ovde sedeli pre sto ili pre hiljadu godina, a bez mogućnosti da ih hvataju i čuju, kao što to danas ja ne mogu zbog trenutnog kvara na mom radio-aparatu (1334).

Komunikaciona tišina predstavlja tišinu u kojoj se vodi unutrašnji razgovor sa njom ili sa samim sobom.³⁵

Noć odmiče brzo i neosetno. Sve što radim, čitam, gledam ili jedem, sve je prijatno, mirno, dobro i lako. Stanem i dugo slušam šum u svojim rođenim ušima. Izvesno, i vama je dobro poznat taj beskrajni i nejasni razgovor između samca čoveka i tišine oko njega (945).

Relaksirajuću tišinu nalazimo u ovome primjeru.

Ovaj veliki grad bio je, izgleda, oduvek ovakav: istrzan, prosut, upravo kao da nikad ne postoji nego večno nastaje, dograđuje se i opravlja. S jednog kraja niče i raste, a sa drugog vene i propada. Uvek se kreće i talasa, nikad ne miruje i ne zna šta je pokoj i tišina. Grad na dve reke, na visokom mestu, i sa mnogo vetrova.

Ali ja nisam ni krenuo da govorim o tome, nego o nečem drugom i suprotnom, o zatišjima koje taj i takav grad poznaje, o tišinama, o dragocenim, lakim i svetlim povesmima tišine koja se ponekad savijaju na rumenom nebu iznad iskidanih padina ovoga grada.

Najposle, oslobođenje, odsustvo zvuka kao najlepša muzika!

Tako biva i sada da se neskladna beogradska vrevica i buka u septembarsko predvečerje odjednom slegnu i stišaju, i nastane pod svetlim nebom lepa tišina koja namučenom čoveku dopušta da se smiri i odahne, i da u tom trenutku nađe odmora i zaštite od svega što je bilo i što još može biti (1352).

Opoziciona tišina (odnos tišina – zvuk) susreće se rijetko.

Taj zvuk vode slušam dugo, ispunjen sa njim i ponavljam ga u sebi. I u isto vreme mislim: taj zvuk koji mi je odmah postao drag i prisan, nestaje i neće brzo u moru tišine koje se nalazi na protivnoj strani mora zvukova. Sutra već, kad reka splasne, neće na ovom mestu biti ni vodene matice ni ovoga zvuka. Tada osetih kao da i sam putujem ka tome moru tišine koje me očekuje na dnu strme ravni niz koju klizim lagano ali nezadržljivo (1405).

39. O Andrićevom tumačenju vremena (prošlosti, sadašnjosti, budućnosti), meteorološkog vremena (lošeg, ružnog, lijepog), godišnjih doba, dana i

³⁵ Ona se javlja i u tekstovima *LETEĆI NAD MOREM*, *ISPOVIJED*, *JELENA ŽENA KOJE NEMA*, *PROBA*, *SUNCE*, npr. *Taj beskrajni i nejasni razgovor između samca čoveka i tišine oko njega, znači da smo pri kraju puta (LETEĆI NAD MOREM)*. ♦ U tišini i nepomičnom vazduhu letnjeg dana javi se odnekud neočekivan i nevidljiv pokret, kao zalutao i usamljen talas (*JELENA ŽENA KOJE NEMA*).

njegovih dijelova, dana u nedjelji i mjeseci biće govora u posebnom radu. To se odnosi i na Andrićevo viđenje biljnog i životinjskog svijeta, a takođe na književne fragmente unesene u ZNAKOVE PORED PUTA.

Izvor

Andrić 1981/16: Andrić, Ivo. ZNAKOVI PORED PUTA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 16. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. 629 s.

Gralis-Korpus: http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/korpusarium/gralis_korpus.html. Stanje 15. 9. 2016.

Literatura

Ćosić 2002: Ćosić, Dobrica. Zapis o Ivi Andriću. In: Ćosić, Dobrica. *Pisci moga veka*. Beograd: Verzalpres – Mrlješ. S. 99–114.

Džadžić 1996: Džadžić, Petar. *Sabrana dela*. Tom 1: *Ivo Andrić*. Esej. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva. 397 s.

Ivanović 2006: Ivanović, Radomir V. Mudrost, stvaranje i lepota kao egzistencijalna, duhovna i estetska potreba u fragmentarnoj prozi (ZNAKOVI PORED PUTA). In: Ivanović, Radomir V. *Andrićeve mudronosne proze: Znaci života i znaci umetnosti*. Novi Sad: ITP Zmaj. S. 154–178.

Jeremić 1976: Jeremić, Dragan. Rođeni dijalektičar. In: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 47–59.

Jeremić 1981: Jeremić, Dragan. Ivo Andrić kao moralista. In: Nedeljković, Dragan (glavni i odgovorni urednik). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu od 26. do 28. maja 1980*. Beograd: Zadužbina Ive Andrića. S. 559–587.

Korać 1981: Korać, Stanko. Ivo Andrić prema stoicizmu i egzistencijalizmu. In: Nedeljković, Dragan (glavni i odgovorni urednik). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu od 26. do 28. maja 1980*. Beograd: Zadužbina Ive Andrića. S. 619–645.

Lagumdžija 1980: Lagumdžija, Raza. O životu i djelu Ive Andrića prema ZNAKOVIMA PORED PUTA. In: Popadić, Milosav (urednik). *Travnik i djelo Ive Andrića – zavičajno i univerzalno*. Sarajevo: Veselin Masleša – Univerzitet. S. 205–213.

- Marković 1992: Marković, Marko S. Tamnica u delu Ive Andrića. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 11, sv. 8. S. 187–199.
- Matvejević 2002: Matvejević, Predrag. Staze, predeli, osame. In: *Sveske*. Beograd: Zadužbine Ive Andrića God. 21, sveska 19. S. 197–204.
- Milanović 1980: Milanović, Branko. ZNAKOVI PORED PUTA u djelu Ive Andrića. In: Popadić, Milosav (urednik). *Travnik i djelo Ive Andrića – zavičajno i univerzalno*. Sarajevo: Veselin Masleša – Univerzitet. S. 269–277.
- Nastović 2005: Nastović, Ivan. *Zapisi o nesanici Ive Andrića u svetlu dubinske psihologije*. Novi Sad: Prometej. 125 s.
- Nemec 2014: Nemec, Krešimir. Knjiga mudrosti i kontemplacije. In: *Djela Ive Andrića. Svezak 9: ZNAKOVI PORED PUTA*. Zagreb: Školska knjiga. S. 565–605.
- Novaković 2010: Novaković, Jelena. Andrićeva „bolna svest“. In: Novaković, Jelena. *Intertekstualnost Andrićevih zapisa*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. S. 15–51.
- Palavestra 1997: Palavestra, Predrag. Tragovi Andrićevih predskazanja. In: *Sveske*. Beograd: Zadužbine Ive Andrića God. 16, sveska 13. S. 16–19.
- Pervić 1999: Pervić, Muharem. Portret umetnika. In: Vučković, Radovan (priredio). *Zbornik o Andriću*. Beograd: Srpska književna zadruga. S. 272–281.
- Radović 1981: Radović, Miodrag. Na Minervinom putu – Andrić kao mudrac. In: Nedeljković, Dragan (glavni i odgovorni urednik). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu od 26. do 28. maja 1980*. Beograd: Zadužbina Ive Andrića. S. 647–656.
- Rizvić 1995: Rizvić, Muhsin. Znakovi ZNAKOVA PORED PUTA, Kazivanje Ljubi Jandriću i drugi tekstovi. In: Rizvić, Muhsin. *Bosanski muslimani u Andrićevo svijetu*. Sarajevo: Ljiljan. S. 627–680.
- Stanišić 2005: Stanišić, Radomir Raco (predgovor i tematizacija). *Ivo Andrić. ZNAKOVI PORED PUTA*. Podgorica: Fondacija „Radomir Raco Stanišić“. 442 s.
- Trifković 1981: Trifković, Risto. Malograđanstvo kao tema u Andrićevom djelu. In: Nedeljković, Dragan (glavni i odgovorni urednik). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu od 26. do 28. maja 1980*. Beograd: Zadužbina Ive Andrića. S. 589–600.
- Vujnović 2003: Vujković, Stanislav. O piscu i njegovom delu u ZNAKOVIMA PORED PUTA. In: *Sveske*. Beograd: Zadužbine Ive Andrića God. 22, sv. 20. S. 219–282.
- Stojadinović 2011: Stojadinović, Dragoljub. *Mudrosti i tajne u delu Ive Andrića*. Beograd: Altera. 328 s.

Šipovac 2008: Šipovac, Neđo. *Tajne i strahovi Ive Andriće*. Beograd: Nova Evropa. 627 s.

Tartalja 1979: Tartalja, Ivo. Dottore u ZNAKOVIMA PORED PUTA. In: Tartalja, Ivo. *Pripovedačeva estetika: Prilog poznavanju Andrićeve poetike*. Beograd: Nolit. 338 s.

Tartalja 1991: Tartalja, Ivo. *Put pored znakova: tragom Andrićevog stvaralaštva*. Novi Sad: Matica srpska. 158 s.

Branko Tošović (Graz)

Ivo Andrić's Signs by the Roadside as human signs

SIGNS BY THE ROADSIDE represents a tricky, diversified, unique and extraordinary complex of reflections about the interaction between a human being on the one hand and space, time, nature, flora, fauna, etc. on the other. This topic is quite broad but, due to space constraints we focus mainly on the nature of human beings and its interpretations as follows: a) the attitude to the world around; the phenomena of evanescence, movement, repetition, beauty; the severity of human struggle and destiny; the essence of mankind, b) the somatic system (the body, the age, the gender identity, physiological processes, etc.), c) the attitude towards such a phenomenon as silence, d) the spatial position.

Branko Tošović (Graz)

Andrić's ZEICHEN als menschliche Zeichen

Bei Andrićs WEGZEICHEN handelt es sich um ein Werk verzahnter, verzweigter, spezifischer und ungewöhnlicher Gesamtheit des Nachdenkens über die Wechselbeziehungen zwischen Mensch und Raum; zwischen Zeit, Natur, Pflanzen, Tieren sowie Artefakten. Angesichts des umfassenden Materials sowie des begrenzt zur Verfügung stehenden Umfangs wurde als Gegenstand der Analyse einzig Andrićs Vision und Deutung des Menschen gewählt, und dies wie folgt: a) Beziehung zur umgebenden Welt; Phänomen der Vergänglichkeit, der Bewegung, von Wiederholung und Schönheit; die Schwierigkeit des Kampfes rund um Leben und Schicksal, das Wesen der menschlichen Zivilisation, b) die somatische Natur (Körper, physiologische Prozesse, Alter, Geschlecht), c) die Beziehung zu Erscheinungen wie Stille und d) die Position im Raum.

Бранко Тошович (Грац)

ЗНАКИ ВДОЛЬ ДОРОГИ Иво Андрича как человеческие знаки

ЗНАКИ ВДОЛЬ ДОРОГИ являются сложным, разветвленным, своеобразным и необычным комплексом размышлений о взаимодействии человека, с одной стороны, и пространства, времени, природы, растений, животных и артефактов, с другой. Из-за наличия большого материала и ограничений в объеме настоящей статьи для исследования выбрано только видение человека и его толкование, а именно: а) отношение к окружающему миру; феномен преходимости, движения, повторяемости и красоты; тяжесть жизненной борьбы и судьбы; суть человеческой цивилизации, б) соматическая природа (тело, физиологические процессы, возраст, пол), в) отношение к явлениям типа тишины, г) позиция в пространстве.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
branko.tosovic@uni-graz.at

